

# ‘Een ieder heeft vrede met hem’

Invloed en receptie van Edmund Burke in 19<sup>de</sup>-eeuws Nederland



B. Bremmer  
0806110  
Achterwillenseweg 9, 2805 JW GOUDA  
Tel. 06-30 14 34 65  
E-mail: [bernardbremmer@yahoo.com](mailto:bernardbremmer@yahoo.com)  
MA-scriptie  
30 ECTS  
Prof. dr. H. te Velde  
24 juni 2013

## Inhoudsopgave

Inleiding.....	2
Levensschets .....	3
Internationale receptie van Edmund Burke.....	6
Structuur.....	8
1. Vroege Burke-receptie .....	10
1.1 Nederlandse vertaling van de <i>Reflections</i> .....	12
1.2 De <i>Reflections</i> in boeken .....	17
1.3 De <i>Reflections</i> in tijdschriften .....	22
Besluit .....	26
2. Burke, antirevolutionair of liberaal? .....	29
2.1 Groen van Prinsterer en Burke .....	30
2.2 Burke bij C.W. Opzoomer, Fruin en Heemskerk.....	37
2.3 Isaac Capadose: kritiek van een gelijkgestemde.....	45
Besluit .....	48
3. Burke, Kuyper en de Tweede Kamer.....	50
3.1 From heaven moet het komen.....	51
3.2 Burke en de onafhankelijkheid der afgevaardigden .....	56
Besluit .....	58
Conclusie.....	60
Literatuur .....	61

Afbeelding voorpagina: Standbeeld van Edmund Burke bij Trinity College, Dublin. Copyright 2003 by Mark Zanzig, <http://www.zanzig.com>

## Inleiding

‘Parliament is not a *Congress* of Ambassadors from different and hostile interests; which interests each must maintain, as an Agent and Advocate, against other Agents and Advocates; but Parliament is a *deliberative* Assembly of *one* Nation, with *one* interest, that of the whole; where, not local Purposes, not local Prejudices, ought to guide, but the general Good, resulting from the general Reason of the whole. You chuse a Member indeed; but when you have chosen him, he is not Member of Bristol, but he is a Member of Parliament.’<sup>1</sup>

Het is één van de bekendste passages uit het werk van de Britse staatsman Edmund Burke (1729-1797), waarin hij stelt dat een parlamentslid niet in de eerste plaats moet opkomen voor de belangen van het district wat hem afvaardigde - in Burke's geval Bristol - maar voor de belangen van het hele Engelse volk. Meer bekendheid kreeg Burke door de scherpe kritiek die hij uitte op de Franse Revolutie in zijn *Reflections on the Revolution in France* (1790). Vooral door dit boek werd Burke door heel Europa bekend en werden zijn geschriften ook buiten Engeland veel gelezen.

Dat de ideeën van Edmund Burke ook invloed hadden op Nederlandse politici en geleerden, staat buiten kijf. Zo ontdekte het latere antirevolutionaire Kamerlid Guillame Groen van Prinsterer, in zijn tijd als secretaris van koning Willem I in Brussel, de geschriften van Burke. Het lezen van Burke's *Reflections* opende Groens ogen. Hij preees Burke als ‘de leider en profeet van de oorlog tegen de Revolutie’.<sup>2</sup>

Groen van Prinsterer was niet de enige die zich voor zijn overtuigingen op Burke beriep. Zo hield de Utrechtse jurist en theoloog Cornelis Willem Opzoomer in 1852 een redevoering over de staatkunde van Edmund Burke.<sup>3</sup> De liberale historicus Robert Fruin bestreed Groens beroep op Burke in zijn *Het antirevolutionaire staatsregt van mr. G. Groen van Prinsterer ontvouwd en beoordeeld*.<sup>4</sup> Niet alleen uit liberale hoek moest Groen kritiek dulden. Ook zijn geestverwant, de Joodse Isaac Capadose – beide waren actief in het Rèveil, een christelijke opwekkingsbeweging – was het er niet mee eens dat Groen zich volledig Burke toe-eigende.<sup>5</sup> Anderzijds kwam het liberale Kamerlid Jan Heemskerk Bzn. Groen te hulp. In het literair

---

<sup>1</sup> Edmund Burke's *Speech to the Electors of Bristol at the Conclusion of the Poll*, 3 november 1774, in: *The Writings and Speeches of Edmund Burke*, Volume III: Party, Parliament, and the American War, 1774-1780. Edited by W.M. Eofson and the late John A. Woods (Oxford 1996) 69.

<sup>2</sup> B.J. Spruyt, ‘Een omstreden erfenis: Edmund Burke in Nederland’, inleiding in: Edmund Burke, *Het wezen van het conservatisme, een bloemlezing uit Reflections on the Revolution in France* (Kampen 2002) 28

<sup>3</sup> C.W. Opzoomer, *de Staatkunde van Edmund Burke* (Amsterdam 1852).

<sup>4</sup> R. Fruin, *Het antirevolutionaire staatsregt van mr. G. Groen van Prinsterer ontvouwd en beoordeeld* (Amsterdam 1853).

<sup>5</sup> I. Capadose, *Edmund Burke. Overzicht van het Leven en de Schriften van een Antirevolutionair Staatsman* (Amsterdam 1857).

tijdschrift *De Gids* schreef hij een recensie over Fruins publicatie, waarin hij het recht van Groen verdedigde om zich op Burke te beroepen.<sup>6</sup>

In deze scriptie wil ik onderzoeken hoe de ideeën en geschriften van Edmund Burke in Nederland onderwerp werden van debat. Allereerst zal ik een levensschets van Edmund Burke geven. Daarna komt aan bod hoe zijn geschriften internationaal ontvangen werden, niet alleen tijdens zijn leven, maar ook in de eeuwen na zijn dood. Als laatste komt daarna de structuur van deze scriptie aan de orde.

### **Levensschets<sup>7</sup>**

Als zoon van een Protestantse vader en een rooms-katholieke moeder werd Edmund Burke op 12 januari 1730 geboren in Dublin. Zijn vader Richard, een advocaat, gaf zijn kinderen een strenge en tirannieke opvoeding. Dat een slechte verstandhouding tussen Edmund en zijn vader tot gevolg. Om gezondheidsredenen bracht Edmund geregeld lange perioden door bij de familie van zijn moeder, die op het platteland in het zuiden van Ierland woonden. Het vermoeden dat Edmund een cryptokatholiek was kwam voort uit deze afkomst uit de rooms-katholieke familie van zijn moeder. Deze reputatie zou hem door tegenstanders zijn hele leven nagedragen worden, en ook na zijn dood was deze verdenking niet over. Toen Edmund elf jaar was, werd hij door zijn vader naar een kostschool gestuurd, die onder leiding stond van de Quaker Abraham Shackleton. De Quakerse invloed die hij hier onderging, was echter eerder van zedelijke dan van intellectuele aard. In zijn latere leven verdedigde Edmund vaak ideeën die lijnrecht ingingen tegen Quakerse ideeën. Na deze kostschool kwam Burke terug in Dublin, waar hij aan het Trinity College ging studeren. Het curriculum hier bestond voornamelijk uit de klassieke humanistische vakken, die de meeste studenten voorbereidde op een carrière in de Anglicaanse kerk. Op dit college werd Burke's liefde voor de letteren aangewakkerd. Toen hij in 1750 dan ook naar Londen vertrok om aan de Middle Temple rechten te gaan studeren, werden dat moeilijke jaren voor Burke. Een aanstelling als advocaat trok hem niet, liever hield hij zich bezig met de literatuur. De volgende zeven jaren, van 1750 tot 1757, worden dan ook wel Burke's 'missing years' genoemd. Al in 1754 probeerde Burke een ander betrekking buiten de rechtsgeleerdheid te vinden door te solliciteren naar een administratieve aanstelling in de koloniën. Dit mislukte echter.

Op letterkundig gebied zat Burke intussen niet stil. In 1756 publiceerde hij *A Vindication of Natural Society*. Dit geschrift schreef Burke als weerlegging van de deïstische ideeën van Lord

---

<sup>6</sup> J. Heemskerk Bzn., 'Het anti-revolutionaire staatsregt in Nederland', in: *De Gids* XVII-2 (1853) 481-502 en 605-703

<sup>7</sup> De gegevens voor deze levensschets zijn ontleend aan de meest recente, omvangrijke biografie van Burke door F.P. Lock, in twee delen. F.P. Lock, *Edmund Burke*, Volume i: 1730-1784 (Oxford 1998); Volume ii: 1784-1797 (Oxford 2006). Een beknopte Nederlandse inleiding op het gedachtegoed van Edmund Burke wordt geboden door Rudolf Boon, *Een progressieve conservatief, Edmund Burke als tijdgenoot* (Soesterberg 2004).

Bolingbroke (1678-1751). Op een ironische wijze toonde Burke de superioriteit aan van een natuurlijke samenleving ten opzichte van een kunstmatige, op eenzelfde wijze als Bolingbroke over de natuurlijke en de geopenbaarde religie geschreven had. Samen met *A Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful* (1757) vestigden deze geschriften de literaire reputatie van Burke. Omdat hij in 1757 gehuwd was met Jane Nugent en spoedig twee kinderen kreeg (Richard en Christopher) was hij echter druk op zoek naar een vaste betrekking. Die mogelijkheid kwam in 1759, toen hij de privésecretaris werd van parlamentslid William Gerard Hamilton, en vanaf 1765 bij Lord Rockingham (1730-1782). Vanaf 1766 kreeg Burke een zetel in het Lagerhuis voor het nietige district Wendover. Zijn parlementaire loopbaan had een aanvang genomen.

Om de drukke Londense seizoenen te kunnen ontvluchten, kocht Burke rond deze tijd een landgoed, Gregories of Butler's Court genoemd, in Beaconsfield, een plaats op zo'n veertig kilometer van Londen. Als lid van de Rockingham Whigs kreeg Burke ondertussen al spoedig een belangrijke plaats in het Lagerhuis. De Rockingham Whigs was zo goed als de enige partij die een felle oppositie voerde tegen de regering en de macht van de koning. In zijn *Thoughts on the Present Discontents* (1770) hekelde Burke het feit dat de zogenaamde 'king's friends' de koning meer macht wilde geven ten koste van het parlement. De constitutie bleef zo in vorm wel gehandhaafd, maar de principes werden verloochend. Het was de eerste keer dat Burke duidelijk van zich liet horen toen de rechten geschonden en de constitutie aangevallen werd. Ditmaal tegen de uitbreiding van de macht van de koning ten opzichte van de rechten van het volk. In 1774 kwam het volgende grote politieke vraagstuk, deze keer over de belastingen in de Amerikaanse koloniën. De Boston Tea Party weigerde langer belasting te betalen zonder inspraak te hebben (*no taxation without representation*) en veroorzaakte een golf van anti-Amerikaanse gevoelens in Engeland. Tegenover de regering, die geen concessies wilde doen op haar recht van belastinginning, stelde Burke concessie en verzoening voor, omdat hij zag dat autoritaire handhaving van het overheidsgezag alleen maar tot meer verzet zou oproepen. Deze houding zou Burke zijn hele parlementaire loopbaan kenmerken. Hij kwam op voor de handhaving van de rechten van de rooms-katholieke Ierse onderdanen, die vanwege hun religie als tweedekrangsburgers behandeld werden. In een lang proces tegen Warren Hastings, de gouverneur-generaal van India, verzette Burke zich als aanklager tegen de onderdrukking van Indische onderdanen. Door onderdrukking en uitbuiting wisten veel Engelse gelukszoekers in de koloniën een fortuin te maken ten koste van de eigenlijke inwoners, nagenoeg zonder enige verantwoordingsplicht ten opzichte van de Engelse autoriteiten. Burke deed voorstellen om deze macht in te perken en de controle op het bestuur in de koloniën te verbeteren.

Burke, die ondertussen afgevaardigde was geworden voor het district Bristol (1774), wilde als afgevaardigde wel onafhankelijk blijven ten opzichte van zijn *constituents*. In zijn bekend geworden *Speech to the Electors of Bristol at the conclusion of the Poll* (1774)

benadrukte Burke tegenover zijn kiezers de onafhankelijkheid van een parlamentslid. Een parlamentslid, zo betoogde Burke, moest zijn eigen belangen en genoegens opofferen ten gunste van zijn kiezers. Maar wat hij niet moest opofferen was zijn onafhankelijk oordeel en geweten. Een afgevaardigde moest niet alleen de belangen van zijn eigen district behartigen, maar de belangen van de hele natie. Toen Burke vervolgens ook handelde naar zijn overtuiging en bij sommige stemmingen in het Lagerhuis tegen het directe belang van Bristol stemde, werd hij bij de volgende verkiezing dan ook niet herkozen. Lord Rockingham bezorgde hem echter de zetel van het district Malton, waarvoor hij tot 1794 in het Lagerhuis zou blijven.

Burke's grootste faam moest nog komen. In 1789 kwam de Franse Revolutie, en ook in Engeland leken de revolutionaire beginselen hun invloed te krijgen. In zijn *Reflections on the Revolution in France and on the Proceedings in certain Societies in London relative to that event* (1790) keerde Burke zich niet alleen tegen de situatie in Frankrijk, maar ook tegen de situatie in zijn eigen land. De *London Revolution Society*, een vereniging die de herinnering aan de *Glorious Revolution* van 1688 in ere hield, zag de Franse Revolutie als een succesvol vervolg op de *Glorious Revolution* in eigen land. De *Revolution Society* stelde zich in verbinding met de Franse revolutionairen om hen met hun beweging te feliciteren. Burke, die vreesde dat deze Franse invloeden in Engeland wijdere verspreiding zouden krijgen, wilde in zijn boek aantonen dat de *Glorious Revolution* en ook de Amerikaanse Revolutie van een heel andere orde waren dan de Franse Revolutie. De Franse revolutionairen wilden, volgens Burke, de maatschappij vanaf de grond opnieuw opbouwen, op grond van abstracte beginselen. Dat moest wel mislukken, omdat een samenleving niet een abstract stelsel is, dat op de rede is gebaseerd, maar een verbond tussen generaties. Een verbond tussen de generaties die ons zijn voorgegaan, de thans levenden en de mensen die nog geboren moeten worden. Daarom ook hechtte Burke sterk aan de concrete historische omstandigheden waaronder een samenleving gegroeid is. Die kunnen van land tot land verschillen, reden om rekening te houden met de tradities en instituties die zich in de loop van de geschiedenis hadden bewezen waardevol te zijn.

Burke's geschrift kreeg grote aandacht. Het werd 1 november 1790 gepubliceerd, en nog in hetzelfde jaar werden in Engeland 17.500 stuks verkocht. Kranten en tijdschriften besteedden veel aandacht aan deze heftige revolutiekritiek in recensies en karikaturen. In Engeland was de interesse in het boek wijdverspreid, diepgaand en voor het grootste gedeelte instemmend. Natuurlijk kwamen er ook zeer kritische reacties, bijvoorbeeld van Thomas Paine in zijn *Rights of Man* en Mary Wollstonecraft in haar *A Vindication of the Rights of Man*. Ook in Frankrijk werd Burke's boek veel gelezen. Al in juli 1791 waren 16.000 stuks van de Franse vertaling verkocht.

Burke's kritiek op de Franse Revolutie verzwakte echter wel zijn positie in het parlement. Charles James Fox (1749-1806), sinds de dood van Lord Rockingham de leider van de Whigs in het Lagerhuis, zag in de Franse Revolutie wel een gelijkenis met de *Glorious Revolution*. Toen hij de Franse Revolutie dan ook verdedigde in het parlement, verbrak Burke de vriendschap met

Fox. Daardoor kwam Burke min of meer buiten de Whig-partij te staan. Toen hij in 1794 het parlement verliet, bleef hij zich echter nog wel met de politieke situatie bezighouden. Onder andere zijn *Thoughts on French Affairs* (1791) en zijn *Letters on a Regicide Peace* (1795-1797) laten zien dat Burke tot het einde van zijn leven bleef waarschuwen tegen de invloed van de revolutionaire beginselen. Edmund Burke stierf in 1797.

### **Internationale receptie van Edmund Burke**

Om te weten hoe de Nederlandse receptie van Edmund Burke past in het Europese beeld, moet duidelijk worden hoe Burke's geschriften in Europa ontvangen werden. Wat was het beeld dat er in Europa van Edmund Burke ontstond; hoe was zijn reputatie, ook de decennia na zijn dood? Naar de Europese receptie van Edmund Burke is tot op heden weinig serieus onderzoek gedaan. Vandaar dat in de onderzoeksserie 'the Reception of British and Irish Authors in Europe' ook Burke een plaats heeft gekregen, en een publicatie over hem in voorbereiding is.<sup>8</sup> Toch kan er in het algemeen wel iets over de Europese Burke-receptie gezegd worden. Zo is duidelijk dat Burke als de 'aartsvader van het conservatisme' vooral een imago is dat pas na de Tweede Wereldoorlog een grote rol is gaan spelen. Neoconservatieven als Leo Strauss (1899-1973) en Russell Kirk (1918-1994) hebben aan dit imago sterk bijgedragen.<sup>9</sup> Verder was van groot belang dat in deze periode Burke's privéarchief toegankelijk werd voor wetenschappers, waardoor er een hernieuwde interesse kwam in zijn werk. De neoconservatieven zagen Burke als een christelijke filosoof die de atheïstische beginselen van revolutionaire Jakobijnen had bestreden door de nadruk te leggen op de traditionele religieuze en sociale tradities van de Europese beschaving.<sup>10</sup> Onderdeel van deze neoconservatieve perceptie was het idee dat Burke stond in een lange traditie van natuurrechtdenkers.<sup>11</sup>

Deze neoconservatieve belangstelling voor Burke was dus gevolg van een opleving van de interesse in zijn werk. Dat was lange tijd anders geweest. Dennis O'Keeffe schrijft: 'The fact is that for much of the latter part of the nineteenth century and the first half of the twentieth in the American case, Burke's standing had largely collapsed'.<sup>12</sup> Dat was het geval in vooral de Amerikaanse situatie, in Engeland en de rest van Europa werd Burke vooral als een liberaal beschouwd. Dat werd vooral veroorzaakt doordat men zijn kruistocht tegen de Franse revolutie

---

<sup>8</sup> Deze serie wordt uitgegeven door Continuum, onderdeel van Bloomsbury Publishing. Zie voor dit Burke-receptieonderzoek de projectwebsite, onder leiding van dr. Elinor Shaffer:

<http://www.clarehall.cam.ac.uk/rbae/index.htm>. Voor de specifieke Burke-pagina, zie <http://www.clarehall.cam.ac.uk/rbae/EdmundBurke.htm>.

<sup>9</sup> Frank O'Gorman, *Edmund Burke, his Political Philosophy* (London 2004) 148; Lock, *Edmund Burke*, vol. ii, 585; voetnoot 139: The 'father' image seems to postdate Kirk.

<sup>10</sup> O'Gorman, *Edmund Burke*, 12.

<sup>11</sup> Terry Eagleton, 'Saving Burke from the Tories', *New Statesman*, vol. 126 (1997) 32-33; O'Gorman, *Edmund Burke*, 12; Jennifer M. Welsh, *Edmund Burke and International Relations, the Commonwealth of Europe and the Crusade against the French Revolution* (Basingstoke 1995) 1.

<sup>12</sup> Dennis O'Keeffe, *Edmund Burke* (London 2010) 94.

als ‘an aberration’ ging zien.<sup>13</sup> Burke’s biograaf Lock schrijft: ‘Not all of Burke’s lessons are likely to find a receptive audience at any one time. The history of his reputation amply illustrates this. For much of the nineteenth century, he was regarded as a great ‘liberal’ thinker, and his writings on the French Revolution were minimized or palliated’.<sup>14</sup> De negentiende-eeuwse liberale historicus Henry Thomas Buckle (1821-1862) schreef in zijn *The History of Civilization in England* dat Burke bij zijn kritiek op de Franse Revolutie zijn verstand verloren had, dat ‘the proportions of that gigantic intellect were disburbed’.<sup>15</sup> Buckle lijkt ook de eerste geweest te zijn die Burke heeft geschaard onder de rangen van het liberalisme. Geen wonder dan ook dat in deze liberale hoedanigheid Burke werd geminacht door Karl Marx, die schreef:

The sycophant—who in the pay of the English oligarchy played the romantic *laudator temporis acti* against the French Revolution just as, in the pay of the North American colonies at the beginning of the American troubles, he had played the liberal against the English oligarchy—was an out-and-out vulgar bourgeois. No wonder that, true to the laws of God and Nature, he always sold himself in the best market.<sup>16</sup>

Als men de Revolutiekritiek bij Burke weghaalt, dan ontstaat een heel ander beeld: een krachtige tegenstander van onbeperkte koninklijke macht en autocratische regering, maar een voorstander van commerciële belangen en pleitbezorger voor een zelfregulerende markteconomie, in één woord; een liberale utilitarist.<sup>17</sup> Vandaar dat liberale politici als Lord Acton (1834-1902) en William Gladstone (1809-1898) zich op Burke beriepen.<sup>18</sup>

De perceptie van Burke was anders geweest. Juist in het laatste decennium van zijn leven was zijn imago sterk veranderd, doordat hij was opgetreden als ‘the scourge of the liberal egalitarian ideas unleashed by the French revolution, the great defender of traditional hierarchical society against the menacing theory and practice of that revolution’.<sup>19</sup> Zijn geschriften tegen de Revolutie hadden al zijn eerdere geschriften en speeches in de schaduw gezet.

Kort gezegd is er dus een merkwaardige verandering waar te nemen in de perceptie van Edmund Burke in de twee eeuwen na zijn dood. Aan het einde van zijn leven en de eerste decennia daarna kwam hij bekend te staan als de conservatieve bestrijder van de Franse Revolutie. Dat werd mede veroorzaakt door de biografie van James Prior, die in 1824 verscheen en een belangrijke invloed had in de eerste helft van de negentiende eeuw. Deze Prior had zelf

---

<sup>13</sup> C.B. Macpherson, *Burke* (Oxford 1980) 3.

<sup>14</sup> Lock, *Edmund Burke*, vol. ii, 585.

<sup>15</sup> Geciteerd bij: Macpherson, *Burke*, 4.

<sup>16</sup> Geciteerd bij: O’Keeffe, *Edmund Burke*, 91.

<sup>17</sup> Macpherson, *Burke*, 3; Welsh, *Edmund Burke and International Relations*, 1; Wessel Krul, ‘Edmund Burke en de oorsprongen van het conservatisme’, *Groniek* 164 (juni 2004) 337-348, aldaar 342.

<sup>18</sup> O’Keeffe, *Edmund Burke*, 93.

<sup>19</sup> Macpherson, *Burke*, 3.



als marinechirurg nog gediend in de oorlog tegen Napoleon, en zijn biografie ademde sterk de conservatieve Burke.<sup>20</sup> Vanaf het midden van de negentiende eeuw begon steeds meer waarde gehecht te worden aan Burke prerevolutionaire geschriften en speeches. Burke werd meer een liberale utilitarist, die opkwam voor de vrijmarkteconomie en minder overheidsbemoediging. Na een periode van minder belangstelling kreeg Burke na de Tweede Wereldoorlog hernieuwde aandacht. Deze keer waren het de neoconservatieven die vooral het tijdloze belang van Burke's revolutiegeschriften benadrukten.

## Structuur

In dit onderzoek staat Burke's receptie in Nederland centraal. Een tweetal keer is hiertoe al een aanzet gegeven. Zowel J.C.H. de Pater en B.J. Spruyt hebben geschreven over de invloed van Burke in Nederland, maar hun onderzoek richtte zich voornamelijk op de Burke-discussie rondom Groen van Prinsterer.<sup>21</sup> Een onderzoek naar de Burke-receptie over de hele negentiende eeuw is nog niet eerder ondernomen. De centrale vraag in deze scriptie is of de Burke-receptie in Nederland hetzelfde beeld laat zien als bij de hierboven geschetste internationale receptie. Is de lijn conservatief-liberaal-neoconservatief ook in Nederland terug te vinden, of wijkt de perceptie van Burke in Nederland af?

Omdat de nadruk zal liggen op Burke's politieke geschriften en speeches en de receptie daarvan specifiek in de negentiende eeuw, zal geen aandacht besteed worden aan zijn vroegste geschriften. Zo blijft Burke's *Philosophical Enquiry into the Origin of Our Ideas of the Sublime and Beautiful* in dit onderzoek buiten beeld, ook al omdat de receptie van dit geschrift in Nederland al ver voor de negentiende eeuw begon.<sup>22</sup>

In Hoofdstuk één wordt de vroegste receptie van Burke onderzocht, van 1790 tot ca. 1830. Duidelijk zal worden of de *Reflections*, als bekendste werk van Burke, ook in het Nederlands is vertaald. En of revolutionaire en conservatieve Nederlanders zich door deze *Reflections* hebben laten beïnvloeden. In het tweede hoofdstuk bekijk ik hoe Burke's ideeën over de Franse Revolutie in Nederland ontvangen zijn vanaf 1830. Over de invloed op Groen van Prinsterer is al veel geschreven, daarom zal ik mij vooral richten op de receptie in liberale kringen, zoals bij Opzoomer, Fruin en Heemskerk, en hun discussie met Groen en de andere antirevolutionairen.

---

<sup>20</sup> Lock, *Edmund Burke*, vol. ii, 582.

<sup>21</sup> Pater, J.C.H., 'Edmund Burke's strijd tegen de Fransche Revolutie en zijn invloed in Nederland' in: *Stemmen des Tijds*, 11e jaargang, volume II, (1922) 156-196; Spruyt, B.J., 'Een omstreven erfenis: Edmund Burke in Nederland'.

<sup>22</sup> Zie voor de invloed van dit geschrift in Nederland; Christophe Madelein's *Juichen in den adel der menschlijke natuur, het verhevene in de Nederlanden (1770-1830)* (Gent 2010) en Wessel Krul, 'Style and ideology in Edmund Burke's Concept of the Sublime', *Phrasis. Studies in Language and Literature*, 46 (2005) afl. 1, 31-41. Voor een Nederlandse vertaling, zie Edmund Burke, *Een filosofisch onderzoek naar de oorsprong van onze denkbeelden over het sublieme en het schone*, vertaald, van aantekeningen voorzien en ingeleid door Wessel Krul (Groningen 2004).

In het derde hoofdstuk wordt gezien welke invloed Groen heeft gehad op Abraham Kuyper. Ook zal aandacht worden besteed aan het citeren van Burke door parlementsleden.

De negentiende-eeuwse Nederlandse politiek kan naar mijn mening beter begrepen worden wanneer de internationale aspecten daarmee verbonden worden. De analyse van de invloed van Edmund Burke's ideeën in Nederland hoopt het inzicht in de negentiende-eeuwse Nederlandse politieke situatie te vergroten.

## 1. Vroege Burke-receptie

Op donderdag 2 februari 1797 berichtte de *Amsterdamsche Courant*: ‘Op den 19den deezer des avonds kwam hier de tyding, dat de Heer Edmund Burke op zyn landgoed te Beaconsfield overleden was. Men heeft in hem den yverigsten voorstander van den tegenwoordigen Oorlog verloren’.<sup>23</sup> Dat was opmerkelijk, omdat enkele maanden later een vergelijkbaar bericht volgde: ‘De beroemde Edmund Burke is hier onlangs in het 68de Jaar zyns ouderdoms overleden’.<sup>24</sup> Blijkbaar circuleerden er al in februari geruchten over Burke’s slechte conditie en overlijden in Nederland, want ook de *Goudasche Courant* maakte in februari melding van Burke’s overlijden.<sup>25</sup> Ironischer was het feit dat beide kranten boven de krantenkop hadden staan: *Vryheid, Gelykheid, Broederschap. Het derde jaar der Bataafsche Vryheid*. Bij de *Goudasche Courant* was daar nog tussen haken aan toegevoegd: *waarheid, recht en verlichting*. Dit verplichte motto, dat de kranten sinds 1795 moesten voeren, kon geen groter tegenstelling illustreren met de strijd die Edmund Burke in zijn leven gevoerd had. Was dit niet juist het motto van de Franse Revolutie, een revolutie die volgens Burke ‘met bloed, rebellie, verraad, moord en het werk der kanibalen was verzeld gegaan?’<sup>26</sup> Het was de invloed van de Franse Revolutie die Burke in Engeland wilde voorkomen, en waarvoor hij zelfs den oorlog in West-Indië wilde stoppen, om ‘Frankryk, door ene landing, in het hart aantetasten’.<sup>27</sup>

Het laatste decennium van de achttiende eeuw, de tijd waarin Burke zijn *Reflections on the Revolution in France* schreef (1790) en ook overleed (1797), was een periode van grote veranderingen in de Republiek die Nederland toen was. Stadhouders Willem V (1748-1806) had al enkele decennia te maken met anti-orangistische elementen in de samenleving. De patriotten wilden de macht van de stadhouder inperken ten gunste van de macht van de steden en gewesten, terwijl de notie van volkssoevereiniteit steeds meer ingang vond bij de bevolking. De Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring (1774) en de daarop volgende vrijheidsstrijd werden in Nederland met bijval begroet: ‘ideële argumenten – vrijheid, zelfbeschikkingsrecht en democratisering van het bestuur – vonden weerklank bij Nederlandse geestverwanten’.<sup>28</sup> In 1781 verscheen de geruchtmakende brochure *Aan het Volk van Nederland* door Joan Derk van der Capellen tot den Poll. In deze brochure werd het volk opgeroepen om in opstand te komen tegen de tirannie van de Oranjes over Nederland. De zinsnede ‘Wapent u allen’ werd met instemming gelezen en de schutterijen, die lange tijd een min of meer slapend bestaan hadden

<sup>23</sup> *Amsterdamsche Courant*, no. 14, Donderdag den 2 Februry 1797.

<sup>24</sup> *Amsterdamsche Courant*, no. 87, Saturdag den 22 July 1797.

<sup>25</sup> *Goudasche Courant*, no. 15, Vrydag den derden February 1797.

<sup>26</sup> *Rotterdamsche Courant*, no. 62, Donderdag den 24 Mey 1792.

<sup>27</sup> *Algemene konst- en letter-bode*. Jaargang 1797, no. 195. Vrydag den 22 september, 91-92.

<sup>28</sup> Joost Rosendaal, *De Nederlandse revolutie; vrijheid, volk en vaderland 1783-1799* (Nijmegen 2005) 19.

geleid, werden in veel steden hernieuwd door patriottische burgers.<sup>29</sup> De toenemende zelfbewustheid en bewapening van de patriotten leidde tot een escalatie in de jaren voorafgaand aan 1787; sommige steden en gewesten weigerden langer Willem V als stadhouder te erkennen. Bij de aanhouding van prinses Wilhelmina bij de Goejanverwellesluis in juni van het jaar 1787 kwam echter de ommekeer; Frederik Willem II (1744-1797), koning van Pruisen en broer van prinses Wilhelmina, kwam zijn zuster te hulp en stuurde een Pruisisch leger naar de Nederlanden. De patriotten poogden wel stand te houden, maar tegen het geoeffende Pruisische leger konden zij het niet volhouden. Op 9 oktober moest Amsterdam, als laatste patriottenbolwerk, capituleren. Er kwam een zuivering op gang, waarbij de staten en raden van patriotten werden ontdaan. Velen van vluchtten naar het buitenland, waarbij Frankrijk de voorkeur had.<sup>30</sup> Willem V werd in zijn macht hersteld, maar rustig werd het nooit. In Nederland bleef het gisten door allerlei publicaties en brochures die werden verspreid, waarin de stadhouder als tiran of zelfs duivel werd afgeschilderd.<sup>31</sup> In Frankrijk deden de patriotten, zeker na 1791, er alles aan om een Franse inval in Nederland te bevorderen. Door middel van een propaganda-actie, 'Operatie Inktkoker', werd de Nederlandse bevolking opgeroepen tot opstand, wanneer een leger zou binnenvallen.<sup>32</sup> Deze invasie kwam in 1793, maar mislukte jammerlijk. Anderhalf jaar na deze deceptie werd een nieuwe poging gedaan. In augustus 1794 viel een Frans leger, onder leiding van generaal Pichegru, opnieuw de Republiek binnen, en nu met succes. Door de strenge winter die volgde, kon het Franse leger zonder veel problemen ook naar het noorden optrekken. Daarop voelde Stadhouder Willem V zich in januari 1795 genoodzaakt te vluchten. Vanaf de Scheveningse kust scheepde hij zich in naar Engeland. De Republiek der Zeven Verenigde Nederland ging over in de Bataafse Republiek. De oranjegezinde overheidsfunctionarissen werden vervangen door patriotten, zowel sommigen die uit Frankrijk terugkeerden, als patriotten die 'ondergronds' waren gegaan na 1787.<sup>33</sup> In de jaren die volgden, wisselden vele overheidsregelingen zich af. De Eerste en Tweede Nationale Vergadering (waar de eerste grondwet van Nederland werd opgesteld<sup>34</sup>) werden opgevolgd door het Uitvoerend Bewind, dat zelf in 1801 weer werd opgevolgd door het Staatsbewind. Nadat Rutger Jan Schimmelpenninck (1761-1825) in 1805 één jaar het bewind had uitgeoefend, stelde de inmiddels tot keizer gekroonde Napoleon Bonaparte zijn broer Lodewijk Napoleon aan als koning over Koninkrijk Holland. Vanaf 1810 tot het einde van Napoleons overheersing werd

---

<sup>29</sup> Rosendaal, *De Nederlandse revolutie*, 27.

<sup>30</sup> Rosendaal, *De Nederlandse revolutie*, 62-80.

<sup>31</sup> Rosendaal, *De Nederlandse revolutie*, 122-126.

<sup>32</sup> Rosendaal, *De Nederlandse revolutie*, 86

<sup>33</sup> Mart Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen. Democratie, burgerschap en staat in Nederland 1795-1801* (Nijmegen 2012) 12.

<sup>34</sup> Joost Rosendaal ed., *Staatsregeling voor het Bataafsche volk 1798. De eerste grondwet van Nederland* (Nijmegen 2005).

Holland ingelijfd bij het Franse Keizerrijk. Met de komst van Willem I (1772-1843), eerst als soeverein vorst, vanaf 1815 als koning, nam het Koninkrijk der Nederlanden een begin.

In dit hoofdstuk wil ik nagaan hoe de vroege receptie van Burke's ideeën in Nederland geweest is. Onder de vroege receptie versta ik de periode vanaf 1790 tot ruwweg 1830. Daarbij leg ik vooral de nadruk op de laatste tien jaar van de achttiende eeuw. In het jaar 1790, waarin Burke zijn beroemd geworden *Reflections on the Revolution in France* schreef, was stadhouder Willem V weer in functie na de herstelling van zijn gezag in 1787, maar de woelingen tussen orangisten en patriotten bleven. Vanaf dat jaar kan men dus Nederlandse kritiek of instemming verwachten op Burke's Revolutiekritiek. In 1797, het overlijdensjaar van Burke, was de Tweede Nationale Vergadering actief, waarin vooral de unitaristen in de meerderheid waren. Deze unitaristen wilden een einde maken aan de gewestelijke indeling zoals die in de Republiek had bestaan. De nieuwe Bataafse Republiek moest een meer centralistisch bestuur krijgen, naar het voorbeeld van Frankrijk.<sup>35</sup> De rol van de orangisten was voor enige tijd uitgespeeld.

Voor 1790 werd Burke in Nederlandse tijdschriften en kranten wel genoemd, maar dan voornamelijk in zijn betrekking als staatsman. Vooral over het proces tegen de gouverneur-generaal van Brits-India, Warren Hastings, waar Burke de aanklager was, werd redelijk veel geschreven in de Nederlandse kranten. Zoals in de *Middelburgsche Courant* van zaterdag 2 juli 1785:

Men is zeer verlangende na de Motie die den Heer Burke in 't Parlement zal doen, om het gedrag van de Heer Haftings die uit Oost-Indien geretourneerd is, tot een punt van onderzoek te stellen. Men verzekert dat de Heer Hastings zyn Fortuin matiger is dan men dagt, en dat hy maar 3000 Ponden Sterling Jaarlyks te verteeren heeft. Kort om hy is zedert zyn Retour zeer in de gunst; en niemand dan de Heer Burke houd hem langer, voor een Oost-Indifche Bloedzuiger, Geweldenaar, Moordenaar &c, &c.

De periode van de vroege receptie eindigt rond 1830. Vanaf dan worden de ideeën van Burke onderdeel van debat. Zowel van liberale als van antirevolutionaire zijde wordt Burke dan geclaimd. Die receptie wordt in het volgende hoofdstuk behandeld.

### **1.1 Nederlandse vertaling van de *Reflections***

Edmund Burke's *Reflections* zijn nooit integraal in het Nederlands vertaald. Vandaar dat de meeste Nederlandse tijdschriften uit deze periode geen recensie hebben opgenomen van Burke's geschrift. Een Nederlandse vertaling werd wel aangekondigd in een advertentie in de *Rotterdamsche Courant* van 7 december 1790, maar is nooit verschenen.<sup>36</sup> Ook in de voorrede

---

<sup>35</sup> Rosendaal, *De Nederlandse revolutie*, 101-105.

<sup>36</sup> *Rotterdamsche Courant*, 7 december 1790: By J. van Cleef, boekverkooper in 's Hage, is te bekomen. [...] Gemelden zal mede (volgens voorgaande Advertentien) laten vertalen en uitgeven: Burke *on the Frensch Constitutien*.

van het in 1792 verschenen *Vindiciae Gallicae of Verdediging van de Fransche Omwenteling en derzelver Bewonderaaren tegens de aanvallen van de Heeren Burke en De Calonne* van de Schotse jurist en parlementariër James Mackintosh (1765-1832) schreef de vertaler dat ‘men nu eene vertaaling van het zoo veel gerugt makend werk van den Heer Burke heeft aangekondigd’.<sup>37</sup> Volgens de advertentie in de *Rotterdamse courant* had deze vertaling moeten verschijnen bij de Haagse uitgever Isaac van Cleef. Naspeuringen in het archief van de uitgeverij van Cleef geven geen uitsluitsel. Nergens wordt genoemd dat Isaac van Cleef plannen had dit boek uit te geven, laat staan dat dit werkelijk gebeurd is. In E.F. Kossmanns boek *de boekhandel te 's-Gravenhage tot het eind van de 18<sup>e</sup> eeuw*, waarin alle uitgaven van de Haagse uitgevers zijn opgenomen, komt Burke niet voor.<sup>38</sup> Onduidelijk blijft waarom Isaac van Cleef dit boek niet heeft uitgegeven. Was het omdat hij zich meer met de Fransgezinde patriotten dan met de prinsgezinden verbonden voelde? Daarvoor zijn meerdere argumenten te geven. Zo was hij al vanaf 1778 de uitgever van Betje Wolff en Aagje Deken, die beiden overtuigd patriot waren. Verder was Isaac vanaf het begin van de jaren tachtig luitenant van de schutterij onder het Oranje-blanje-bleu vaandel; hij was zowel lid als de uitgever van de Haagse vrijmetselaarsloge en werd in 1796 plaatsvervangend lid van de Raad van de Gemeente.<sup>39</sup> Isaac liet zijn patriottische gezindheid niet al te duidelijk blijken, en hoefde zodoende in 1795 niet het veld te ruimen, zoals met veel prinsgezinde uitgevers wel gebeurde. Hij speelde zo in op de veranderende situatie na 1795, dat hij de in Nederland gebleven boeken uit de bibliotheek van de verdreven stadhouder Willem V mocht inventariseren.<sup>40</sup> De chroniqueur van de uitgeverij van Cleef, Louis P. Sloos, schreef dan ook dat

‘het gedachtegoed van de Franse ‘bevrijders’, zoals ze vanwege hun democratische motieven ook wel genoemd werden, sloot wat dat betreft goed aan bij dat van Isaac van Cleef en hun komst zou de firma van Cleef, in tegenstelling tot veel confraters, dan ook bepaald geen windeieren leggen’.<sup>41</sup>

Waarom genoemde advertentie dan wel verscheen, blijft onduidelijk. Was Isaac van Cleef wellicht van plan dit werk uit te geven, maar schrok hij terug omdat hij zijn patriottische relaties niet voor het hoofd wilde stoten?

---

<sup>37</sup> J. Mackintosh, *Vindiciae Gallicae of Verdediging van de Fransche Omwenteling en derzelver Bewonderaaren tegens de aanvallen van de Heeren Burke en De Calonne*. Naar den derden vermeerderden druk uit het Engelsch vertaald (Dordrecht 1792), VIII.

<sup>38</sup> E.F. Kossmann, *De boekhandel te 's-Gravenhage tot het eind van de 18<sup>e</sup> eeuw: biographisch woordenboek van boekverkoopers, uitgevers, boekdrukkers, boekbinders enz.: met vermelding van hun uitgaven en de veilingen door hen gehouden* ('s-Gravenhage 1937) 66-68.

<sup>39</sup> Archief van Cleef, aanwezig in Museum Meermanno, Den Haag. S.J.M. Zwaaneveldt, *Leverbaar: Livres nouveaux et autres. Een Haagse boekhandel in de Franse tijd, Isaac van Cleef en zijn assortiment* (Leiden 1995 [doctoraalscriptie], inventarisnummer 185, 39-46; Kossmann, *De boekhandel te 's-Gravenhage*, 66.

<sup>40</sup> Archief van Cleef, S.J.M. Zwaaneveldt, *Leverbaar*, inv. nr. 185, 39, 45.

<sup>41</sup> Louis P. Sloos, *Voor den dienst der armee. De militaire uitgeverij – boekhandel de gebroeders van Cleef te 's-Gravenhage en te Amsterdam 1739-1967* (Delft 2001) 29.

Iemand die wel een begin maakte met de vertaling van Burke's hoofdwerk, was de pensionaris van Rotterdam, Gijsbert Karel van Hogendorp (1762-1834).<sup>42</sup> Deze Oranjegezinde regentzoon had een groot deel van zijn jeugd en studie in Duitsland doorgebracht, en rond 1785 koos hij in de strijd tussen patriotten en behoudende regenten partij voor de bestaande maatschappelijke orde, tegen de in zijn ogen vaak radicale hervormingspogingen van de patriottenbeweging.<sup>43</sup> Van Hogendorp, die later als lid van het Driemanschap of Voorlopig Bewind de Prins van Oranje zou uitnodigen om als 'soeverein vorst' de regering op zich te nemen, voelde zich vanwege zijn antipatriottische en antirevolutionaire houding aangetrokken tot de werken van Edmund Burke. Dat blijkt uit een uitgebreide portefeuille 'Vertaalingen en navolgingen van Burke's werk tegen de fransche Revolutie' die zich in het Van Hogendorp-archief bevindt.<sup>44</sup> Deze stukken zijn waarschijnlijk in 1791 door van Hogendorp geschreven.<sup>45</sup> In de uitvoerige Voorrede liet van Hogendorp weten dat hij in zijn vertaling enigszins afwijkt van de Engelse uitgave. Zo liet hij sommige 'omstandigheden van de engelsche Regeering en Geschiedenissen' uit de vertaling, omdat die in Nederland van 'minder of geen gewigt' zijn.<sup>46</sup> Ook signaleerde hij dat Burke, door zijn aanvankelijke voornemen in briefvorm te schrijven, soms dingen had herhaald waardoor het geheel minder samenhangend was. In de voorrede liet de vertaler ook weten waarom hij aan het vertalen was gegaan: 'de meeste overtuiging van de leer des schryvers [...] is by den Vertaaler gebooren uit de wysheid, waarmede de middenweg, tusschen de omkeering van alles en de blinde verkleefdheid aan het oude, wordt aangewezen.'<sup>47</sup> De Engelse schrijver heeft 'zyne medeburgers van het gevaar van alle verandering in het staatsgebouw willen indagtig maaken, en vooral van de wanhoopige onderneeming afschrikken, om dat gebouw te sloopen, ten einde een nieuwe in de plaats te stellen'.<sup>48</sup> Ook kon de vertaler helemaal instemmen met de afkeer die Burke had van abstracte overtuigingen, gegrond op metafysische principes.<sup>49</sup> Het 'geluk der menschen' werd namelijk 'geenszins bevorderd door Regeeringsvormen ingesteld ingevolge de afgetrokkene beschouwing hunner natuurlyke, oorspronkelyke regten. Op deeze wyze staaft men zyne party op haaren eigen bodem, en slaat men dezelve met haare eigen wapenen'.<sup>50</sup> Van Hogendorp begreep dat deze argumenten geen

---

<sup>42</sup> Zie voor een uitgebreide biografie van Gijsbert Karel van Hogendorps 'leerjaren', de dissertatie van L.G.J. Verberne, *Gijsbert Karel's leerjaren* (Amsterdam 1931). Helaas loopt deze biografie tot 1787, de benoeming van Hogendorp tot pensionaris van Rotterdam. Er wordt daardoor niets geschreven over van Hogendorps vertaling van Burke, en ook niet van een eerdere kennismaking met Burke.

<sup>43</sup> Hans van der Hoeven, *Gijsbert Karel van Hogendorp, Conservatief liberaal?* (dissertatie, Groningen 1976) 18.

<sup>44</sup> Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 049 G.K. van Hogendorp, 1766-1856, nummer toegang 2.21.006.49, inventarisnummer 68.

<sup>45</sup> van der Hoeven, *Gijsbert Karel van Hogendorp*, 44.

<sup>46</sup> NL-HaNA, Hogendorp, van, 2.21.006.49, inv.nr. 68.

<sup>47</sup> NL-HaNA, Hogendorp, van, 2.21.006.49, inv.nr. 68.

<sup>48</sup> NL-HaNA, Hogendorp, van, 2.21.006.49, inv.nr. 68.

<sup>49</sup> van der Hoeven, *Gijsbert Karel van Hogendorp*, 34.

<sup>50</sup> NL-HaNA, Hogendorp, van, 2.21.006.49, inv.nr. 68.

kracht zouden hebben bij hen die de 'nieuwe leer' voorstonden, tegen 'alle de hoofden, aanvoerders, of uitmuntende leden van het gewaande Patriotismus'. Maar hij wierp de patriotten tegen dat hun aanhang nooit zo groot zou geworden zijn, als de menigte zich een meer overwogen oordeel had kunnen vormen, bijvoorbeeld door beter onderwijs genoten te hebben. Nu had de massa zich aangesloten bij 'nieuwerwetsche denkbeelden' en zich onderworpen aan de 'heerschzucht en alle de verdere driften van kwaade burgers, die het een spel agten den staat omver te werpen'.<sup>51</sup> Van der Hoeven typeert Burke en van Hogendorp als reformistische conservatieven. De 'reformistische conservatief' is voorstander van een 'vrijwillige samenwerking met de geschiedenis', en wil zich aanpassen bij noodzakelijke veranderingen, om radicale hervormingen te voorkomen.<sup>52</sup>

Hoewel van Hogendorp zichzelf gaandeweg meer als liberaal ging beschouwen, bleef zijn vrees voor te radicale veranderingen. Zo schreef hij in 1813 in zijn *Aanmerkingen op de grondwet*:

Niets is gevaarlijker dan alles nieuw te willen maken en wij hebben er de overvloedige ondervinding van. Wat anders is de gebreken te verbeteren, en de grondslagen te bewaren. De grondslag is in ons land de Constitutie der Provintien, de Ridderschappen en Steden. Daarom wordt deze Constitutie bij de Grondwet bevestigd, en alles zoo gelaten als het was, behalven hetgeen uitdrukkelijk verbeterd wordt.<sup>53</sup>

Voor van Hogendorp met zijn verlicht-conservatieve opvattingen, die ook sterk teruggrepen op de denkbeelden van de Franse filosoof Charles de Montesquieu (1689-1755), was de constitutionele monarchie bij uitstek geschikt om zowel de macht van de massa als het absolutisme van de vorst in te perken.<sup>54</sup> Het 'liberalisme waarvoor van Hogendorp opteerde was', zo schrijft van der Hoeven, 'in feite zijn eigen ideaal van een constitutionele regering, wortelende in de 'aloude' instellingen en gebruiken van de natie, en tegengesteld zowel aan het absolutisme als aan elke radicale vrijheidsideologie of 'afgetrokken' denkbeelden die sinds de Franse revolutie (en onze Patriottentijd!) zoveel onrust teweeg hadden gebracht'.<sup>55</sup>

Hoeveel invloed het werk van Burke gehad heeft op de denkbeelden van Hogendorp? Na de vrije vertaling van het werk van Burke schreef van Hogendorp niet meer geregeld expliciet over Burke, wellicht deels veroorzaakt doordat hij zijn meeste tijd en energie aan de economische politiek wijdde.<sup>56</sup> Toch valt de invloed van Burke in van Hogendorps leven niet te ontkennen. Van der Hoeven schrijft dat kenmerkend: 'Bij [van Hogendorp] werd een in aanleg

<sup>51</sup> NL-HaNA, Hogendorp, van, 2.21.006.49, inv.nr. 68.

<sup>52</sup> van der Hoeven, *Gijsbert Karel van Hogendorp*, 33-34.

<sup>53</sup> Geciteerd bij: van der Hoeven, *Gijsbert Karel van Hogendorp*, 62.

<sup>54</sup> C.H.E. de Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland 1780-1848. Kritisch onderzoek van een historisch beeld en herwaardering van een periode* (Heerlen 1965) 304-311.

<sup>55</sup> van der Hoeven, *Gijsbert Karel van Hogendorp*, 119.

<sup>56</sup> van der Hoeven, *Gijsbert Karel van Hogendorp*, 138.



achttiende-eeuws verlichte geesteshouding getemperd door de ideeën van Montesquieu en Burke, alsmede door een zeker religieus bewustzijn, dat, zoals dat meer gaat, op het eind van het leven sterker werd'.<sup>57</sup>

Van Hogendorps vrije vertaling werd niet in druk uitgegeven, maar hoewel een Nederlandse vertaling zodoende niet verscheen, bleef Burke's werk in Nederland niet ongelezen. In de *Rotterdamsche Courant* van 17 februari 1791 was een advertentie te lezen waarin aangekondigd werd dat het geschrift van Burke in het Frans was vertaald en in Amsterdam werd gedrukt door de uitgevers D.J. Changuion en Gabriel Dufour.<sup>58</sup>

Waarom Burke's werk nooit in het Nederlands vertaald werd, blijft onduidelijk. Meenden uitgevers dat er te weinig belangstelling zou zijn? Of zat men niet verlegen om een boek dat zo negatief was over de idealen van de Franse Revolutie. Geschriften namelijk van mensen als Thomas Paine (1737-1809) en James Mackintosh, die Burke heftig aanvielen, werden wel in het Nederlands vertaald. Verschillende auteurs wijzen erop dat vooral de ideeën en geschriften uit de Angelsaksische wereld van grote invloed waren in Nederland, veel groter dan de invloed uit Frankrijk, Montesquieu uitgezonderd.<sup>59</sup> Colenbrander schreef in zijn *De Patriottentijd*: 'tegen negen maal Price en Priestley vindt men in de Hollandse revolutionaire lectuur van 1787 en vorige jaren nauwelijks éénmaal Rousseau aangehaald'.<sup>60</sup> Wat dat betreft bevreemdt het dat Burke niet vertaald is. Kloek en Mijnhardt noemen in hun boek *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* een andere mogelijke reden. Zij wijzen erop dat de bestaande bibliotheken en leesgezelschappen niet alleen een belangrijke rol hadden in de bevordering van de 'nationale communicatiesamenleving', maar ook verantwoordelijk waren voor een zekere verstarring. De focus bij het uitgeven en inkopen van boeken legde zich toe op de lezer van gemiddelde afkomst en intellect. Daardoor werden er niet veel vernieuwende of controversiële boeken uitgegeven. Burke's boek viel in de categorie boeken waarvan een uitgever zou kunnen vermoeden dat het niet zo goed zou verkopen als een revolutionair geschrift van Price of Priestley. Of dat ook de gedachtegang van Van Cleef was, blijft onbekend. Daarnaast was er een kleine Nederlandse elite die zich niet beperkte tot de Nederlandse uitgaven, maar ook buitenlandse werken aanschafte.<sup>61</sup> Zij konden bij de Franse vertaling van de *Reflections* terecht. Wellicht vandaar

---

<sup>57</sup> van der Hoeven, *Gijsbert Karel van Hogendorp*, 156.

<sup>58</sup> *Rotterdamsche Courant*, 17 februari 1791, By de Boekverkoopers D.J. Changuion en Gabriel Dufour te Amsterdam, is gedrukt en word Heden uitgegeven: *Reflections sur la Revolution de France, & fur les procédes de Certaines Societés a Londres. Rélatifs a evenement, par Edmund Burke; Ouvrage traduit de l'Anglois fur la 3me Edition & augmenté d une Table des Metieres, 2 part., gr. 12mo, prix 1 Fl. 13 fols.* Gemelde Werk is ook te bekomen in de meeste Binnen- en Buitenlandsche Steeden, by de voornaamste Boekverkoopers.

<sup>59</sup> Wyger R.E. Velema, *Republicans, essays on Eighteenth-Century Dutch Political Thought* (Leiden 2007) 3, 64; E.J. Vles, *Pieter Paulus (1753-1796), Patriot en Staatsman* (Amsterdam 2004) 40.

<sup>60</sup> H.T. Colenbrander, *De Patriottentijd, hoofdzakelijk naar buitenlandsche bescheiden*. Deel I, 1776-1784 (Den Haag 1897) 70. Geciteerd bij: Vles, *Pieter Paulus (1753-1796)* 40.

<sup>61</sup> Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001) 101-102.

ook dat er in Nederland, enkele maanden na het verschijnen van de Engelse versie, een Franse vertaling gedrukt werd.

## 1.2 De *Reflections* in boeken

De Nederlandse elite bleef dus niet onbekend met het gedachtegoed van Edmund Burke, ook al omdat er verschillende Engelse boeken in het Nederlands werden vertaald, waarin scherp werd uitgehaald naar de Britse staatsman. Uit verschillende voorredes in deze vertalingen is wel op te maken hoe men over Burke dacht. Zo schreef de anonieme vertaler van James Mackintosh' *Vindiciae Gallicae, of Verdediging van de Fransche Omwenteling en derzelve Bewonderaaren, tegen de Aanvallen van de Heeren Burke en De Calonne* over de 'omwenteling in Frankrijk':

Daar ziet men een groot Rijk eensklaps zig van onder het despotismus uitworstelen, zijne ketenen afschudden, zig zelf van de diepste vernedering tot de onbepaaldste vrijheid opheffen, nieuwe wetten maaken en den Regeeringsvorm herscheppen op nieuwe grondslagen vestigen.<sup>62</sup>

Het bevreemde de vertaler dat 'ondanks dit gewichtig tijdstip in ons land alle Geleerden ondertusschen zwijgen, en alle pennen rusten omtrent dit onderwerp'.<sup>63</sup> Ze hielden zich wel bezig met 'een of ander oud Grieksch gemeenebest', maar niet met het 'theoretisch onderzoeken van de Fransche Constitutie', of 'de onkundige voortelichten in hetgeen zij van de Omwenteling in Frankrijk en van de nieuwe Constitutie van dat Rijk denken moeten'.<sup>64</sup> En daarom moest men, volgens de vertaler, de onpartijdige Franse en Engelse wijsgeren en staatkundigen te baat nemen, waar men prima werken vond. Maar men vond ook geschriften die minder bevielen:

Maar wien heeft het niet verwonderd den Heer Burke, die tot hiertoe zulke achtingswaardige gevoelens op het staatkundig toneel hadt aan den dag gelegd, alle kragten te zien inspannen om *per sas & nesas*, de omwenteling, de Fransche natie, derzelve vertegenwoordigers, hunne bedrijven, hun wetboek in het haatlijkst daglicht aan Europa te vertoonen, en daartoe alle drogredenen te zien gebruiken, door welke een groote geest, geholpen door eene wegvoerende welspreekendheid, de treffendste waarheden kan verduisteren en verdraaien.<sup>65</sup>

Maar gelukkig, zo constateerde de schrijver, was de 'konst van het vermengd metaal te toetsen en het goud van de bedrieglijke mengstoffen te zuiveren' al zover gevorderd, dat Burke spoedig op een 'zegepraalende wijze' werd weerlegd.<sup>66</sup> Ook in de voorrede van het in het Nederlands vertaalde *Antwoord op de aantijgingen van den heer Burke, tegen de heeren Cooper en Watt aangevoerd* door Thomas Cooper (1759-1839) kon Burke niet veel waardering wegdragen. Dat zijn werk niet werd uitgegeven, was eigenlijk niet eens zo erg, zo redeneerde de inleider, omdat

---

<sup>62</sup> James Mackintosh *Vindiciae Gallicae*, III.

<sup>63</sup> James Mackintosh *Vindiciae Gallicae*, VI.

<sup>64</sup> James Mackintosh *Vindiciae Gallicae*, VI.

<sup>65</sup> James Mackintosh *Vindiciae Gallicae*, VII.

<sup>66</sup> James Mackintosh *Vindiciae Gallicae*, VII-VIII.

‘de waereld bij het niet uitgeven van het bovengenoemde Werk van Edmund Burke weinig verliest; zedert het door kundige en waarlijk belanglooze schriften van den Heeren van Alphen, Meerman, en den Naamlozen anderen Hollandschen Staatman in zijn curieus stuk de *Rechten van den Mensch geen gewaande Rechten in de Nederlanden*, is voorgekomen en vervangen’.<sup>67</sup>

Naast deze vertaalde werken was er in Nederland één persoon die in zijn geschrift duidelijk afstand nam van Edmund Burke. Dat was de patriot Pieter Paulus (1753-1796). Deze man, die zich zou ontpoppen tot één van de leiders van de patriottenbeweging, had in 1773 tijdens zijn rechtenstudie in Utrecht nog een geschrift doen verschijnen over *het nut der stadhouderlijke regering*.<sup>68</sup> Na zijn rechtenstudie, die hij in Utrecht en Leiden had gevolgd, vestigde hij zich als advocaat bij het Hof van Holland. In 1784 kwam zijn patriottische voorkeur aan het licht toen hij voor de stad Alkmaar een betoog schreef waarin hij zich verzette tegen het recomandatiericht van de stadhouder.<sup>69</sup> In hetzelfde jaar werd hij gekozen in de functie van landsadvocaat voor de Staten van Holland, en een jaar later tot advocaat-fiscaal van de Admiraliteit van de Maze. Van deze functie werd hij in 1787, ondanks zijn tot dan toe geringe hulp aan de patriottische zaak, ontslagen.<sup>70</sup> Deze Paulus nu maakte een ontwikkeling in zijn denken door, die zich reflecteerde in enkele werken die hij schreef. In 1773 had hij nog, zoals boven beschreven, de grondslag van het stadhouderlijk systeem verdedigd. In 1775 en daarna publiceerde Paulus zijn *De Verklaring der Unie van Utrecht*, waarin hij sterk de nadruk legde op de onafhankelijkheid van de provincies, en verzette hij zich er tegen, dat men de Stadhouder ‘te groot’ zou maken, hem een ‘vorstelijke macht’ zou toeschrijven.<sup>71</sup> In het betoog inzake het recht van de stad Alkmaar om een zelfstandige benoeming van het vroedschap te doen, ging hij een stap verder; hij legde hierbij de nadruk op de soevereiniteit van de vroedschap, die zij kon weggeven aan de Stadhouder, maar op elk moment weer kon intrekken. In zijn in 1794 gepubliceerde *Verhandeling over de Vrage in welke zin kunnen de menschen gezegd worden gelyk te zyn?* nam hij de laatste stap: hij pleitte voor een staat waarin de mensen daadwerkelijk gelijkgerechtigd zouden zijn, een democratische staat, waarbij geen plaats meer was voor een stadhouder met erfelijke rechten of aristocratische regenten.<sup>72</sup>

In deze *Verhandeling* nu kwam ook zijn onenigheid met Burke naar voren. In hoofdstuk vier van zijn *Verhandeling* ging Paulus in op sommige kritieken, en bij de laatste wederlegging ging hij expliciet op het gedachtegoed van Burke in. Volgens Paulus, die de *Reflections* las in de

---

<sup>67</sup> Thomas Cooper, *Antwoord op de aantijgingen van den heer Burke, tegen de heeren Cooper en Watt aangevoerd in het Huis der Gemeentens, op den 30 april 1792* (Amsterdam 1793) III-IV.

<sup>68</sup> P.H. Suringar, *Biographische aanteekeningen betreffende Mr. Pieter Paulus: eerste gedeelte (1753-1784)* (Leiden 1879) 7-8.

<sup>69</sup> Suringar, *Biographische aanteekeningen betreffende Mr. Pieter Paulus*, 88; E.J. Vles, *Pieter Paulus (1753-1796)*, 46-47.

<sup>70</sup> Vles, *Pieter Paulus, Patriot en Staatsman*, 77-82.

<sup>71</sup> Vles, *Pieter Paulus, Patriot en Staatsman*, 26-34. Vgl. ook de Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland*, 43-44.

<sup>72</sup> Vles, *Pieter Paulus, Patriot en Staatsman*, 89-90.

Franse vertaling die uitgegeven was in Amsterdam,<sup>73</sup> was datgene dat Burke geschreven had, 'niet veel anders, dan welsprekende woordenpraal, vertooning van wat oudheidkundige geleerheid, leerstellige, gezagvoerende en zonder bewijs uit de hoogte vonnisvellende uitdrukkingen'.<sup>74</sup> Paulus schreef dat Burke door het boekje van Thomas Paine 'genoegzaam wederlegd' was, [...] doch daar de zaak, die wy behandelen, van dat aanbelang is, dat dezelve zeer wel mag, en niet genoeg kan, van alle zyden werden beschouwd, zal ik nog een oogenblik stilstaan by hetgeen door BURKE tegen deze gelyke regten van den mensch in den burgerstaat aangemerkt is.'<sup>75</sup> De belangrijkste kritiek van Paulus op Burke concentreerde zich op de vraag of de mens het recht heeft om te delen in de macht, om de wetten van de maatschappij te helpen bepalen. Volgens Burke ging dit te ver. De mensen hebben, volgens hem, wel het recht op 'de voordbrengselen van hunne naarstigheid, [...] om te behooren aan hunnen vader en moeder, [...] om hunne kinderen optevoeden en te volmaken. [...] Maar wat aangaat het regt, om in de magt, in het gezag of het bestier van zaken, te deelen, zal ik altyd plegtig ontkennen, dat zulks behoort tot het getal der regelrechte en oorspronglyke regten van den mensch in eenen burgerstaat.'<sup>76</sup> Paulus verweet Burke dat hij niet logisch redeneerde over de gelijkheid van de mensen. Want, schreef Paulus, 'als Burke een behoorlyk besluit had getrokken, zou hy buiten tegenspraak hebben moeten toestemmen, dat onder die regten, waartoe deze weldadige instelling aanleiding gaf, behoorde het regt, om medetewerken in persoon of door gemagtigden, tot het helpen bepalen van den wil, of de wetten, der maatschappy.

Voor Burke was het van belang 'dat de neigingen der menschen, te samen en in massa genomen, dikwils tegengegaan, hun wil geleid en hunne driften aan den dwang onderworpen worden'.<sup>77</sup> Daarom vielen voor Burke zowel dwang als vrijheid onder de rechten van de mens, juist omdat ze 'tot in het oneindige' uitgelegd en begrepen kunnen worden.<sup>78</sup> Burke kende volgens Paulus aan de mensen een groot aantal rechten toe, maar wilde niet zover gaan de mensen ook een recht tot (mee)regeren toe te kennen. Burke beargumenteerde zijn stelling door te wijzen op de noodzaak 'dat niemand regter zou wezen in zyn eigen zaak'.<sup>79</sup> De burgers moeten zich aan de uitspraak van wetten onderwerpen, zodat de burgers 'door de magt van allen tegen ieder afzonderlyk beschermd worden'.<sup>80</sup> Voor Paulus was dit argument niet overtuigend. Hoewel hij het met Burke eens was dat iemand niet zijn eigen rechter kan zijn, volgde volgens hem daaruit niet dat de mensen helemaal afstand moet nemen van zichzelf te

---

<sup>73</sup> Mr. Pieter Paulus, *Verhandeling over de Vrage: in welken zin kunnen de menschen gezegd worden gelyk te zyn? en welke zyn de regten en pligten, die daaruit voortvloeien?* (Haarlem, 1794) 155, voetnoot a.

<sup>74</sup> Pieter Paulus, *Verhandeling*, 155-156.

<sup>75</sup> Paulus, *Verhandeling*, 156.

<sup>76</sup> Paulus, *Verhandeling*, 156-157.

<sup>77</sup> Paulus, *Verhandeling*, 162.

<sup>78</sup> Paulus, *Verhandeling*, 162.

<sup>79</sup> Paulus, *Verhandeling*, 159.

<sup>80</sup> Paulus, *Verhandeling*, 159.

regeren. Het eerste recht van de mens namelijk, dat Paulus naar voren brengt, was 'om te hebben stem in de wetgevende vergadering der geheele maatschappye, [...] en derhalven; om daarin, door zigzelve, of by zoodanige vertegenwoordiging, medetewerken tot bepaling van den wil der geheele maatschappye in alle zaken'.<sup>81</sup>

Als laatste wierp Paulus Burke voor de voeten dat hij zijn standpunten gewijzigd had. In het jaar 1770 had Burke namelijk het Parlements lid George Saville gesteund, die hardop in het *House of Commons* uitriep: *Dit huis heeft de regten des volks verraden*, omdat het *House of Commons* tot tweemaal toe geweigerd had om de afgevaardigde van *Middlesex* in het Parlement op te nemen. Toen had Burke, volgens Paulus, de rechten van het volk verdedigd, terwijl hij nu jammer genoeg aan de andere kant stond, en het volk bepaalde rechten weigerde: 'Doch dit was Burke van den goeden ouden tyd, en de persoon, dien wy thans te bestryden hebben, is BURKE van den nieuwen tyd: twee onderscheidene persoonaadjen, waaronder het onmogelyk is, denzelfden man te erkennen'.<sup>82</sup>

De *Verhandeling* die Paulus schreef, had veel invloed in de Republiek. Rutjes noemt dit werk van Paulus 'de meest invloedrijke tekst voor het Bataafse gelijkheidsdenken'.<sup>83</sup> Paulus zelf bleef tot zijn dood de belangen van het volk behartigen. Na de Franse inval in 1795 werd Paulus gekozen in de nieuw gevormde Raad van Rotterdam, en tevens als wethouder. Als afgevaardigde van Rotterdam verenigde Paulus zich met afgevaardigden van andere steden tot de *Provisionele Representaten van het Volk van Holland*. Hier werd Paulus met algemene stemmen tot voorzitter gekozen. Ook werd hij in 1796 de eerste voorzitter van de Nationale Vergadering. Kort daarna stierf hij echter.<sup>84</sup>

Hoewel de schrijver van de voorrede van het *Antwoord op de aantijgingen van den heer Burke* aangaf dat de positie van Burke in Nederland ook door anderen werd ingenomen, is het opmerkelijk te constateren dat deze 'Nederlandse conservatieven' Burke in het geheel niet noemden. Burke had in Nederland geen medestander die het expliciet voor hem opnam. Terwijl dat toch verwacht kon worden van schrijvers die min of meer dezelfde ideeën als Burke huldigden. De Haagse boekenverzamelaar Johan Meerman (1753-1815) bijvoorbeeld, verwees in zijn *De Burgerlyke Vryheid in haare heilzaame, de Volks-vryheid in haare schadelyke gevolgen voorgesteld* helemaal niet naar andere auteurs, net zomin als auteurs waar hij zich tegen richtte, hoewel hij zijn lezers voornamelijk bepaalde bij de gevolgen van de Franse Revolutie, die volgens hem 'het gezegendste onder alle Europaeische gewesten in het droevigste tooneel van broederen-haat, en al wat deeze rampzaligs met zich sleept, veranderd hebben'.<sup>85</sup> Verder had de

---

<sup>81</sup> Paulus, *Verhandeling*, 81

<sup>82</sup> Paulus, *Verhandeling*, 168; vgl. de Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland*, 83.

<sup>83</sup> Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen*, 23.

<sup>84</sup> Vles, *Pieter Paulus, Patriot en Staatsman*, 99-122. Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen*, 39.

<sup>85</sup> Johan Meerman, *De Burgerlyke Vryheid in haare heilzaame, de Volks-vryheid in haare schadelyke gevolgen voorgesteld, inzonderheid met betrekking tot dit gemeenebest* (Leiden 1793) 1;

uitgesproken contrarevolutionaire orangist Willem Bilderdijk (1756-1831) volgens zijn biografie Joris van Eijnatten ‘naar het zich laat aanzien [...] het werk van Burke nooit gelezen’, hoewel hij van 1795 tot 1797 in Engeland verbleef, en dus zeker wel wist wie Burke was.<sup>86</sup> Wat betreft conservatieve intellectuelen als Adriaan Kluit en Elie Luzac schrijft J.C. Boogman dat er in hun opvattingen, vooral in die van Kluit, een duidelijke overeenstemming is te bespeuren met de ideeën van Edmund Burke.<sup>87</sup> De schrijver van de *Rechten van den mensch*, de Leidse hoogleraar in de geschiedenis, Adriaan Kluit (1735-1807), noemde Burke echter niet. Terwijl hij toch een medestander was van Burke toen hij het opnam tegen de invloed van ‘politieke dweepers’ als Richard Price (1723-1791) en Joseph Priestley (1733-1804):

En, om tot onze Republiek te keeren, ofschoon de akelige tooneelen, die ons, sedert vier jaren, het gefolterde Koninkrijk van Vrankrijk oplevert, door het in trein willen brengen van zulke valse Grondbeginsels van Vrijheid als ons Price, Priestley, Rousseau, Voltaire enz. voor weinige jaren hebben beginnen voorteprediken, en Thomas Paine nog hooger opgedreeven heeft, onze Nederlanders, onze zo edele Vrijheid smaakende Nederlanders en Batavieren hadden behooren af te schrikken.<sup>88</sup>

Ook iemand als de Leidse uitgever en boekdrukker Elie Luzac (1721-1796) nam het in Nederland op tegen de ideeën van Rousseau en Voltaire.<sup>89</sup> Deze Luzac, die ook boeken van de eerder genoemde professor Adriaan Kluit en het proefschrift van Gijsbert Karel van Hogendorp uitgaf,<sup>90</sup> bevond zich in de Republiek in een gecompliceerde situatie. Zo wilde hij de Nederlandse elite zowel bekendmaken met de Franse verlichte denkers zoals Montesquieu als de radicale invloeden van schrijvers als Rousseau en Voltaire tegengaan.<sup>91</sup> Hoewel Luzac in zijn geschriften die hij na 1790 schreef Burke niet noemde,<sup>92</sup> was hij volgens W.R.E. Velema wel net als Burke bezig om radicale politieke veranderingen in eigen land af te raden:

Clearly inspired by Montesquieu's relativism and in some ways parallelling Edmund Burke, that most famous conservative defender of a modern ruling order, Luzac was groping for a new discourse on politics. Its outer limits remained defined by the laws of nature, but its language was non-juridical. [...]

---

<sup>86</sup> Joris van Eijnatten, *Hogere sferen, de ideeënwereld van Willem Bilderdijk (1756-1831)* (Hilversum 1998) 515.

<sup>87</sup> J.C. Boogman, ‘Kanttekeningen bij het verschijnsel conservatisme, in het bijzonder in Nederland’ in: H.W. von der Dunk & J.C. Boogman, *Van spel en spelers* ('s-Gravenhage 1982) 29-50, aldaar 40.

<sup>88</sup> Adriaan Kluit, *De rechten van den mensch in Vrankrijk, geen gewaande rechten in Nederland of Betoog dat die rechten bij het volk van Nederland in volle kracht genoten worden* (Amsterdam 1793) 178. Ook op bladzijden 23, 56 en 236 keert Kluit zich tegen de ideeën van Price en Priestley.

<sup>89</sup> Zie voor meer informatie over Luzac als uitgever en boekdrukker Rietje van Vliet, *Elie Luzac (1721-1796), boekverkoper van de verlichting* (Nijmegen 2005).

<sup>90</sup> Wyger R.E. Velema, *Enlightenment and conservatism in the Dutch Republic. The Political Thought of Elie Luzac (1721-1796)* (Assen 1993) 25; A.J.T. Stakenburg, *Gijsbert Karel van Hogendorp, wegwijzer naar nieuwe tijden* (Rotterdam 1963) 27.

<sup>91</sup> Velema, *Enlightenment and conservatism in the Dutch Republic*, 48-49.

<sup>92</sup> Elie Luzac, *Lettres sur les Dangers de changer la Constitution primitive d'un Gouvernement Public* (Londen/Leiden 1792); Elie Luzac, *Du Droit Naturel, Civil et Politique, en forme d'entretiens* (Amsterdam 1796/1802).

The fundamental error of radical political reformers all over Europe, Luzac claimed, was to think that established political structures could be changed on the basis of simplistic maxims or an abstract 'plan of political construction'. A best form of government simply did not exist. Different circumstances demanded different political solutions.<sup>93</sup>

Zowel Kluit als Luzac gebruikte het voorbeeld van de Amerikaanse Revolutie (1775-1783) om de situatie in Frankrijk te vergelijken. De inwoners van Amerika hadden naar hun mening op een verantwoorde manier veranderingen doorgevoerd, zonder daarbij al te rigoureuus te werk te gaan. De gebeurtenissen in Frankrijk werden door hen veroordeeld, ook al omdat zij niet volledig konden instemmen met het patriotse principe van permanente volkssoevereiniteit.<sup>94</sup> Velema heeft opgemerkt dat Kluit, evenals Edmund Burke dat in Engeland deed, vooral ook de revolutionaire woelingen van zijn dagen toeschreef aan de onverantwoordelijke en gevaarlijke manier waarop de radicale hervormers de algemeen geaccepteerde betekenis van concepten gingen veranderen.<sup>95</sup> De patriotten ontwikkelden een nieuw vrijheidsbegrip, waarop de conservatieven zoals Kluit en Meerman een onderscheid gingen maken tussen burgerlijke en politieke vrijheid.<sup>96</sup> Meerman drukte dat als volgt uit: 'De Politieke Vrijheid is uit haaren aart, ik kan geen woord vinden om mijne overtuiging genoeg mede te delen, de verdelgster, de uitroeister, de moordenaares der burgerlijkje'.<sup>97</sup> Wel moet worden opgemerkt dat een deel van het conservatisme van schrijvers als Meerman, Kluit en Luzac bestond uit de voorkeur die zij uitspraken voor het erfelijk stadhouderschap van Oranje. Maar ook wat dat betreft konden ze bij Burke terecht. Had Burke niet ingestemd met Lord Bolingbroke's observatie dat een monarchie te verkiezen was boven elke andere regeringsvorm, 'because you can better ingraft any description of republic on a monarchy than anything of monarchy upon the republican forms'?<sup>98</sup> Voor argumenten ten gunste van de monarchie konden de Oranjegezinde auteurs echter ook terecht bij anderen zoals Montesquieu, die Luzac dan ook nadrukkelijk gebruikte.<sup>99</sup>

### 1.3 De *Reflections* in tijdschriften

In de Nederlandse Republiek ontstond ongeveer in het midden van de 18<sup>e</sup> eeuw een bloeiende tijdschriftencultuur.<sup>100</sup> In de tijdschriften uit de periode rond 1790-1800 zijn enige

---

<sup>93</sup> Velema, *Enlightenment and conservatism in the Dutch Republic*, 185.

<sup>94</sup> Rutjes, *Door gelijkheid gegrepen*, 48, 72.

<sup>95</sup> Wyger R.E. Velema, *Republicans*, 141-2.

<sup>96</sup> Velema, *Republicans*, hoofdstuk 7.

<sup>97</sup> Meerman, *De Burgerlyke Vryheid*, 42.

<sup>98</sup> Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France* in: *The Works of the Right Honourable Edmund Burke*, Vol. V, (London, Thomas McLean, 1823) 231.

<sup>99</sup> Velema, *Enlightenment and Conservatism in the Dutch Republic*, 52-53.

<sup>100</sup> Zie bijvoorbeeld voor een reeks van titels hoofdstuk 4 van Remieg Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997), online geraadpleegd via dbnl < [http://www.dbnl.org/tekst/aert010lett01\\_01/aert010lett01\\_01\\_0007.php](http://www.dbnl.org/tekst/aert010lett01_01/aert010lett01_01_0007.php) > (01-03-2013); Kloek en Mijnhardt noemen deze tijdschriften ook wel 'de hoekstenen van de nationale communicatiegemeenschap in wording, Kloek en Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken van een samenleving*, 91.

aanwijzingen te vinden van Burke's invloed in Nederland. De meeste tijdschriften boden geen recensies van buitenlandse werken, maar de *Algemene konst- en letter-bode* deed dat wel. Al in januari van het jaar 1791 bood de letter-bode een korte recensie van de *Reflections*:

Een, in alle betekenis des woords, ongemeen boek, waar in veel schoons, dog ook veel gebrekkigs voorkomt, veel waarheid, dog ook niet minder valsheid. De bekwaamheden van den Hr. B. beiden als Staatsman en als Schryver zyn bekend: zyn onderwerp is allerbelangrykst: dog zyne behandeling van hetzelfde verraad duidelyk een geest van Partyschap. Het stuk is opzettelyk geschreeven om de omwenteling in Frankryk in een haatlyk licht te zetten, en alle begunstigers daar van in Engeland, byzonder Dr. Price, vinnig doortestryken.<sup>101</sup>

Als staatsman kon deze auteur, die zich alleen met zijn initialen M.R. liet kennen, Burke wel waarderen, maar bij het beoordelen van de Franse Revolutie toonde Burke volgens hem zijn partijbelang. De recensent leek te vergeten dat hij door zijn fel gekleurde recensie zelf ook zijn partijbelang toont, want een erg gunstige recensie kreeg het boek niet. Dezelfde recensent gaf enkele maanden later ook zijn oordeel over de *Letters on the Revolution of France*,<sup>102</sup> een boek van Thomas Christie (1761-1796) waarin hij de beschrijvingen van Burke en Alexander de Calonne (1734-1802) over de revolutie in Parijs tegensprak met zijn eigen ervaringen in Parijs. Deze brieven waren volgens de recensent van de letter-bode 'ingerigt tegen, en dienen ter wederlegging van het geen Burke en Calonnen over het onderwerp hebben in 't ligt gegeven', waarbij 'de Schryver het stuk zeer gematigd en verstandig behandeld, en toond zeer naauwkeurig van alles onderregt te wezen'. De recensent twijfelde er niet aan of 'alle onpartydigen zullen deze belangryke Brieven met graagte en smaak lezen'.<sup>103</sup> Deze wat negatieve toon over Burke bleef lang het geluid van de letter-bode. Zo leek recensent M.R. het Burke kwalijk te nemen dat hij het in zijn *A letter from the Right Hon. E. Burke to Sir H. Langrishe Bart on the subject of Roman Catholics of Ireland*<sup>104</sup> (1792) het wel opnam voor de Ierse katholieken, maar de Franse onderdanen het recht op vrijheid ontzegde:

De Hr. *Burke*, die, nog onlangs, zig met zo veel drifts verzette tegen het regt van verkiezing der Britsche Dissenters, en zo hevig uitvoer tegen de Fransche Staats-omwenteling, bepleit hier de zaak der waarheid, mitsgaders die van Burgerlyke en Godsdienstige Vryheid, met veel yver voor zyne onderdrukte Landgenoten, de Iersche Katholyken.<sup>105</sup>

<sup>101</sup> *Algemene Konst- en Letter-bode*, Jaargang 1791, no. 135, Vrydag den 28 January, 27.

<sup>102</sup> Thomas Christie, *Letters on the Revolution of France and on the New Constitution Established by The National Assembly: occasioned by the Publications of the Right Hon. Edmund Burke, M.P. and Alexander de Calonne, Late Minister of State* (London 1791).

<sup>103</sup> *Algemene Konst- en Letter-bode*, Jaargang 1791, no. 169, Vrydag den 23 September, 101.

<sup>104</sup> Edmund Burke, *A Letter to Sir Hercules Langrishe, Bart. M.P. on the subject of Roman Catholics of Ireland, and the propriety of admitting them to the Elective Franchise, consistently with the Principles of the Constitution, as established at the Revolution*, 1792 in: *The Works of the Right Honourable Edmund Burke*, Vol. VI, (London, Thomas McLean, 1823) 293-373.

<sup>105</sup> *Algemeene Konst en Letter-bode*, Jaargang 1792, no. 213, Vrydag den 27 July, 30.



Ook vijf jaarna deze recensie was het oordeel nog niet veel anders. In een artikel over de Engelse letterkunde werden enkele zinnen gewijd aan het toen juist uitgekomen geschrift van Burke; *Two letters adressed to a member of Parlement on the Proposals for Peace with the Regicide Directory of France*. Volgens de recensent was het stukje 'zo schrander als vol woede geschreven. [...] De beweging, welke dit fyngesponnen gewrogt van Partyzucht maakte, was verbazend'.<sup>106</sup> En met de verschijning van *A third Letter to a member of the present Parliament on the proposals for peace with the regicide Directory* kwam Burke volgens de artikelschrijver 'juist toen de algemene sprake ging, dat hy overleden was, met ene laatste uitgieting van gal voor den dag'.<sup>107</sup>

Na het overlijden van Burke in 1797 verscheen in 1798 in de *Algemeene Konst en Letterbode* een levensberigt. Van de verontwaardigde toon die in de recensie sterk had doorgeklonken, waren nu de scherpe randen af. De auteur erkende de welsprekendheid en de invloed die het geschrift van Burke hadden gekenmerkt:

Den 9 February 1790, hield BURKE zyne, ook hier afzonderlyk gedrukte redenvoering over den staat der zaken in Frankryk, en verklaarde zich voor een woedenden vyand der omwenteling. Hy, die voor de vryheid van Amerika zo fier gestreden had, beschimpte nu op eens de toen nog zo schitterende poging, welke een naburig Volk voor de vryheid deed, openlyk, en schreef, ten einde de gevaarlyke redenvoeringen van de *Corresponding and Conftitutionel Societies*, welke zich in de Oldjewry (sic) en door alle plaatsen des Koningryks verspreidden, nog terwyl het tyd was, tegen te gaan, en geheel Europa over de strekking der Revolutie de ogen te openen, de beroemde *Reflections on the revolution in France and on the proceedings in certain Societies in London, relative tot that event, in a Letter intended to have been fend to a gentleman in Paris, 1790*. Dit werk, met alle de bloemen der Burkiaansche welsprekendheid rykelyk bestrooid, had enen in de Jaarboeken des Boekhandels ongehoorden aftrek, dewyl 'er in weinige maanden 18000 Exemplaren van verkogt wierden, en raakte zelfs door de even zo menigvuldige en hevige wederleggingen, welke 'er tegen werden uitgegeven, nog meer verspreid. Deze met vuur en bloed geschrevene oproeping heeft zeker ene onberekenbare werking gedaan, welke zelfs thans nog niet nategaan is, en de verdedigers der zaak, welke BURKE zo woedend aanviel, hebben zich door alle wapenen van spot en haat, waar over zy konden beschikken, daar over gewroken.<sup>108</sup>

Bij het levensberigt werd geen melding gemaakt van de auteur, dus onduidelijk is of dezelfde M.R. dit berigt geschreven had. In elk geval was de auteur het niet eens met Burke, hoewel hij aan Burke's intussen beroemde status wel recht deed.

In de *Vaderlandsche Letteroefeningen* is het tevergeefs zoeken naar een recensie van Burke's *Reflections*. Wel wordt duidelijk hoe over Burke's ideeën gedacht werd wanneer

<sup>106</sup> *Algemeene Konst en Letter-bode*, Jaargang 1797, no. 195, Vrydag den 22 September, 91-92.

<sup>107</sup> *Algemeene Konst en Letter-bode*, Jaargang 1797, no. 195, Vrydag den 22 september, 91-92.

<sup>108</sup> *Algemene Konst- en Letter-bode*, Jaargang 1798, no. 223, Vrydag den 6 April, 106-110.

recensies werden geschreven over boeken die Burke's ideeën aanvielen. Zo schreef een anonieme recensent in 1791 een recensie van Thomas Paine's *Rechten van den Mensch*.<sup>109</sup> Volgens de recensent had 'de Heer Burke, in zyn werkje over de Fransche Omwenteling, waarin hy die groote gebeurtenis op de haatlykste wyze voordragt, de heilige rechten van den Mensch als met de voeten getrapt'.<sup>110</sup> Thomas Paine daarentegen 'legt er zich zelve ernstig op toe, om de invloed van bovengemelde ten kragtigste tegen te gaan, en het loflyke gedrag der Nationaale Vergadering tegen de laage verwytingen en lasterlyke beschuldigingen van dien Schryver, te verdedigen'.<sup>111</sup> Paine deed in zijn boek alle moeite om 'het Monster der Aristocratie met wortel en tak uit te roeijen. [...] Hier ligt dan het Monster; en de Heer Burke mag, als 't hem belieft, deszelfs Graftschrift schrijven'.<sup>112</sup> Het tweede deel van de *Rechten van den Mensch*, dat in 1792 in Nederland verscheen, was volgens de recensent 'minder een Tegenschrift dan het Eerste, waarin hy als Party van den Heer Burke te voorschyn treedt, en om die reden gevalliger is te leezen'.<sup>113</sup> In volgende recensies, bijvoorbeeld van James Mackintosh *Vindiciae Gallicae, of Verdediging van de Fransche Omwenteling en derzelver Bewonderaaren, tegen de Aanvallen van de Heeren Burke en De Calonne*, klonk eenzelfde oordeel door. De theorie van Burke was wel 'schoonschynend' maar werd, volgens de recensent, door Mackintosh' grondige argumentatie weerlegd.<sup>114</sup> Ook in een recensie van het geschriftje van Thomas Cooper<sup>115</sup>, die zich verweerde tegen de aanvallen van Burke, heette Burke 'de geslaagen Vyand', en is Cooper 'een nieuwen Kampvegter, die, ter bestrydinge van den Heer Burke, in het strydperk treedt, en wél gewapend hem aantast'.<sup>116</sup> Na 1800 werd de toon over Burke milder. Weliswaar gebruikte men Burke nog als voorbeeld in een Mengelwerk over Balthasar Bekker, waarbij men over Voetius, Maresius en Burke in één adem oordeelde, dat zij 'gevoelden, dat zy eene kwaade zaak voorstonden'.<sup>117</sup> Maar de perceptie veranderde langzamerhand. In de jaren hierna werd voornamelijk de lof van Burke bezongen. Hij had 'een rijke en wijsgeerige verbeelding', was een beroemd redenaar, en stond in de rij met de grote Britse staatsmannen William Pitt, Charles James Fox en Richard Brinsley Sheridan.<sup>118</sup>

---

<sup>109</sup> *Rechten van den Mensch, of de aanval van den Heer Burke op de Fransche Omwenteling, beantwoord door Thomas Paine, Secretaris der Buitenlandsche Zaaken, bij het Congres, geduurende den Amerikaanschen Oorlog*. Uit het Engelsch vertaald, Te Rotterdam en Amsterdam by J. Meijer en H. Brongers junior, 1791.

<sup>110</sup> *Vaderlandsche Letteroefeningen*, Jaargang 1791, 572.

<sup>111</sup> *Vaderlandsche Letteroefeningen*, Jaargang 1791, 572-73.

<sup>112</sup> *Vaderlandsche Letteroefeningen*, Jaargang 1791, 575.

<sup>113</sup> *Vaderlandsche Letteroefeningen*, Jaargang 1793, 32-38

<sup>114</sup> *Vaderlandsche Letteroefeningen*, Jaargang 1792, 420.

<sup>115</sup> Thomas Cooper, *Antwoord op de Aantyingen van den Heer Burke, tegen de Heeren Cooper en Watt aangevoerd, in het Huis der Gemeentens, op den 30 April 1792*. Naar de tweede Uitgave uit het Engelsch vertaald. Te Amsterdam, 1793.

<sup>116</sup> *Vaderlandsche Letteroefeningen*, Jaargang 1795, 212-216.

<sup>117</sup> Mengelwerk: Het leven, de leer en lotgevallen vna Balthazar Bekker beschouwd in twee redevoeringen. *Vaderlandsche Letteroefeningen*, Jaargang 1804, 59 (742).

<sup>118</sup> *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1810, 549 (1228); 1821, 565; 1827, 457; 1828, 168-9 (853-4)

De kranten waren in hun oordeel niet zo stellig als de tijdschriften. De keren dat de naam van Burke voorkwam in relatie tot zijn ideeën over de Franse Revolutie, was meestal wanneer hij op het belang van dit thema hamerde in het Engelse parlement. Zo berichtten zowel de *Amsterdamsche* als de *Rotterdamsche Courant* over een debat dat in mei 1791 in het Engelse parlement gevoerd werd over een grondwet voor Canada. Omdat Canada zowel Engelse, Franse als Amerikaanse inwoners telde, sprak men over de vraag welke constitutie voor dit land het beste zou zijn. Een vraag, waarop Burke het antwoord wel wist. Hij maakte een vergelijking tussen de constituties van Engeland, Amerika en Frankrijk, waaruit volgde dat het volgens hem niet raadzaam was, om de Franse constitutie aan te nemen. Die hield hij voor

abominabel slegt, voor een gewrogt van zotheid en niet van wysheit, van ondeugden niet van deugd; — dat zy niet anders inhield dan uitersten, die veel verder van elkander verwyderd waren dan's weerelds Aspunten, — dat deszelfs deelen in een eeuwigen tegenstand met elkander stonden; — dat zy was gegrond op het geen men de rechten van den mensch noemde, maar dat hy ze hield voor gegrond op de verkeerdheden van den mensch, — dat hy in zyn hand had een verhaal, het welk tot een voorbeeld konde dienen van de uitwerkingen dier Constitutie in de Fransche Koloniën; dat Domingo, Guadalupe en andere Fransche Eilanden, ryk. Gelukkig en in welvaart toenemende waren geweest, in weerwil zelf van de drie laatste vernielende Oorlogen, tot dien tyd, dat de nieuwe leer der rechten van den mensch tot derzelve kennis gekomen was, — dat die rechten naauwlyks in die Eilanden aangeland waren, of dat de Hel scheen uitgebroken te wezen door wanorden, moorden en allerlei misdaden; dat de inboorlingen elkander hadden aangevallen; dat de troupen aan 't muiten geslagen waren en den Gouverneur geattacqueert hadden, dat de Gouverneur hen op zyne beurt, geattacqueert had; dat de Vader met den Zoon, de Zoon met den Vader, de zwarten met de blanken en de blanken met de zwarten handgemeen geworden waren; dat er niet anders dan regeringsloosheit, verwarring en bloedstortlngen plaats hadden.<sup>119</sup>

En in 1794, toen het ging over de vraag of Franse onderdanen in het Engelse leger opgenomen zouden kunnen worden, schilderde Burke in het Parlement de toestand van Frankrijk 'zo yslyk en verschrikkelijk, dat, indien een schilder de hel moest uitschilderen, hy geen akeliger model zoude kunnen vinden. Milton zou, met al den geest, dien hy bezat, om beschrijvingen van dien aart te maken, nog te beschaamd zyn geweest, om zyne lezers een hel, zoo als Frankryk, en een duivel, zoo als een hedendaagsche jakobyn, te vertoonen'.<sup>120</sup>

## Besluit

Uit de bovenstaande analyse van contemporaine boeken, tijdschriften, boekrecensies en kranten wordt duidelijk dat de ideeën en de geschriften van Edmund Burke wel hun ingang vonden in de Republiek, maar dat de werkelijke invloed niet groot te noemen was. Daarvoor was

---

<sup>119</sup> *Rotterdamsche Courant*, no. 59, Dingsdag den 17 Mey 1791.

<sup>120</sup> *Rotterdamsche Courant*, no. 49, Donderdag den 24 April 1794.

de receptie die Burke's geschriften kreeg, vooral in het laatste decennium van de achttiende eeuw, te eenzijdig. Vooral in de eerste jaren na de verschijning in 1790 was de kritiek heftig. Overigens niet alleen in Nederland, ook in Engeland zelf had Burke veel kritiek te duchten. Het debat dat daar ontstond tussen Burke en Thomas Paine, Mary Wollstonecraft en William Godwin werd wel aangeduid als de *Revolution Controversy*. Hoewel Willem V tot 1795 stadhouder bleef, en verwacht kon worden dat overtuigde orangisten het met Burke eens zouden zijn, leken de reacties in de tijdschriften en kranten vooral van patriottismegezinde burgers te zijn. Juist in die eerste jaren van de Franse Revolutie vonden de idealen van 'vrijheid, zelfbeschikkingsrecht en democratisering van het bestuur' weerklank in grote delen van de bevolking van de Republiek.<sup>121</sup> Maar ook conservatieve denkers als Adriaan Kluit, Elie Luzac en Johan Meerman namen het niet expliciet op voor Edmund Burke, hoewel zij in hun ideeën soms nauw aansloten bij de ideeën van Burke. Wat betreft de beeldvorming van Burke kan dus gesteld worden dat hij inderdaad als conservatief werd beschouwd. Wat dat betreft past het Nederlandse beeld bij het beeld dat de internationale receptie liet zien, waarbij Burke vooral in de eerste decennia na zijn dood als conservatief werd beschouwd. Echter ontbrak in Nederland wel de instemming met Burke zoals die bijvoorbeeld in Engeland plaatsvond. De Nederlandse conservatieven lieten in hun werk geen waardering voor Burke's Revolutie-kritiek blijken, maar zwegen hem dood. Alleen Gijsbert Karel van Hogendorp hield zich actief en instemmend met Burke bezig, maar daarvan kwam weinig naar buiten in het openbare debat.

De negatieve houding ten opzichte van Burke werd door de jaren heen wel minder. Zo deed het levensbericht over Burke in de *Algemeene Konst en Letter-bode*, hoewel de recensie zo'n zeven jaar eerder zeer negatief was geweest, recht aan de bekendheid en invloed die Burke had gehad. Men ging in hem toch één van de grote Engelse staatsmannen van de tweede helft van de achttiende eeuw zien. Die waardering voor zijn staatsmanschap bleef in de eerste dertig jaar van de negentiende eeuw waarneembaar.

Waarom Burke in de Republiek zo weinig aanhang vond? Velema schrijft dat 'fortunately for the historian, the reception of even the most complex text is not solely determined by the idiosyncracies of individual readers, but also by the broader preoccupations of the political culture within which it takes place. This is what, in the end, makes it possible to discern general themes and patterns'.<sup>122</sup> Juist de overheersende politieke cultuur in de Republiek, naar voren komend in het patriottisme, moest weinig hebben van de ideeën die Burke in zijn geschriften naar voren bracht. En voor conservatieven als Kluit en Luzac was het misschien een bewuste keus om zich niet op Burke te beroepen, om niet met hem op de hoop van ouderwetse aristocratieverdedigers gegooid te worden.

---

<sup>121</sup> Rosendaal, *de Nederlandse Revolutie*, 19

<sup>122</sup> Velema, *Republicans*, 98.

Kloek en Mijnhardt geven in hun overzichtswerk aan dat de *Reflections* van Burke in Nederland veel stof deed opwaaien.<sup>123</sup> Hoewel Burke's boek, zoals aangetoond, niet onbesproken bleef, was het debat over hem en zijn boeken in deze periode van 1790 tot 1800 niet heftig. Daarvoor ontbraken tegenover elkaar staande partijen. Tegenstanders waren er wel en veel, uitgesproken voorstanders ontbraken. Dat ging veranderen. Veel stof zou vijftig jaar later gaan opwaaien.

---

<sup>123</sup> Kloek en Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken van een samenleving*, 66.

## 2. Burke, antirevolutionair of liberaal?

*Ik beroep mij onder de velen die op het historisch terrein pal hebben gestaan, op het onvergelykbare tweetal [William Pitt en Edmund Burke], die als lichten der politieke wijsheid, ook voor de nakomelingschap met onverdoofbaren luister hebben geschitterd, en in wier samenwerking het is gebleken wat de diepzinnigheid der wetenschap met de veerkracht der praktijk vereenigd, aan het hoofd eener wereldmogendheid, tot heil der natiën vermag. Ik spreek van hen die ik naauwelijks behoef te noemen; [...] van hem die nog als grijsaard tegenover het jacobinisme in de bres stond: [...] Burke bedoel ik. Vasthouding aan de beginselen der Britsche staatsregeling is beider rigtsnoer geweest. Bestrijding dus der misvattingen welke daaromtrent uit Frankrijk, door middel van het filozofengeschrijf waren overgebracht. Ik zou, zonder overdrijving mogen beweerden dat hun gansche leven aan de handhaving der Engelsche constitutie, gelijk ik ze thans tegen u verdedig, gewijd was. Een der meesterwerken van Burke, een der meest bekende, ofschoon nog veel te weinig bekend, de *Reflections on the revolution in France*, is, van het begin tot het einde, de aanwijzing dat de beginselen, waaraan ook door u hulde wordt betoond, in tegenspraak met die staatsregeling zijn'.<sup>124</sup>*

Dit schreef Groen van Prinsterer (1801-1876) in zijn ongepubliceerde notitie *Aan graaf Schimmelpenninck*, gedateerd in 1848. Het is een treffende omschrijving hoe Groen vanaf ongeveer het jaar 1830, toen hij met Burke kennismakte, voor de rest van zijn leven een discipel van Burke genoemd kan worden. Een discipel van Burke, zo noemde Groen zichzelf nog aan het einde van zijn leven, toen hij in de *Nederlandsche Gedachten* in een reeks van Historische Brieven de lezers een autobiografische terugblik gaf van zijn eigen leven.<sup>125</sup> 'Burke', zo schreef Groen aan zijn antirevolutionaire opvolger Abraham Kuyper (1837-1920) in 1873, 'blijft één mijner meest bewonderde auteurs'.<sup>126</sup>

Vanaf het einde van de achttiende eeuw tot 1830 kon men in Nederland weinig over Edmund Burke horen of lezen. Weliswaar was de grote afkeer, die men direct na het verschijnen van zijn werken in het laatste decennium van de achttiende eeuw nog had getoond, grotendeels veranderd in respect voor zijn staatsmanschap. De *Nederlandsche Staatscourant* schreef in 1816, naar aanleiding van de dood van de Britse politicus Richard Sheridan (1751-1816): 'Engeland heeft, in den korten tijd van weinige jaren, vier mannen van de grootste bekwaamheden verloren: *Burke*, in 1797, *Pitt* en *Fox*, in 1806, *Sheridan*, in 1816'.<sup>127</sup> En ook het Tweede Kamerlid de heer L.F.J.J. Sasse van Ysselst (1778-1844) plaatste Burke onder de grote Britse staatslieden in een debat over de vrijheid van drukpers: 'De grootste Staatsmannen, een

<sup>124</sup> Groen van Prinsterer, 'Aan Graaf Schimmelpenninck' (1848), *Schriftelijke nalatenschap Groen van Prinsterer. Bescheiden*, II, 1842-1876 ('s-Gravenhage 1991) Bewerkt door J. Zwaan, 157-158.

<sup>125</sup> *Nederlandsche Gedachten*, tweede serie, V, 22 december 1873, 281.

<sup>126</sup> Groen aan A. Kuyper, 8 maart 1873, *Briefwisseling*, VI, 415.

<sup>127</sup> *Nederlandsche Staatscourant*, 22 juli 1816.

*Chattam, Burke, Pitt, Fox, Canning, Peel*, hebben altijd de waarheid dezer stelling erkend en de drukpers en het onderwijs vrijgelaten'.<sup>128</sup> En in verschillende tijdschriften en kranten noemde men wel Burke's naam en men citeerde hem, maar een compleet artikel of een levensbeschrijving zat daar niet bij.<sup>129</sup>

Guillaume Groen van Prinsterer was degene die (de intellectuele erfenis van) Burke in het midden van de negentiende eeuw weer onder de aandacht bracht. Er barste zelfs een discussie los wie nu het recht had zich op Burke te beroepen, een discussie waar ook geleerden als de Utrechtse jurist Cornelis Willem Opzoomer (1821-1892) en de historicus Robert Jacobus Fruin (1823-1899) zich in mengden. In dit hoofdstuk ga ik na waarom Groen van Prinsterer zich zo sterk voelde aangesproken door het werk van Edmund Burke. Daarnaast zoom ik nader in op de bovengenoemde discussie over de erfenis van Burke. Wie namen er aan deel; en wat waren hun belangen?

## 2.1 Groen van Prinsterer en Burke

Toen Groen van Prinsterer na zijn rechten- en letterenstudie in Leiden enige tijd advocaat was geweest, kreeg hij in 1827 een aanstelling als referendaris bij het Kabinet van de Koning.<sup>130</sup> In die functie moest hij voorbereidend ambtelijk werk voor Koning Willem I doen. Dat bestond uit het beheren, selecteren en kopiëren van informatie die Koning Willem I onder ogen kreeg, Omdat in deze tijd zowel Nederland als België onderdeel was van het Koninkrijk der Nederlanden, werd er beurtelings vanuit Brussel en Den Haag bestuurd. Dat bracht mee dat het parlement, maar ook het Kabinet des Konings, jaarlijks moest verhuizen. In het najaar van 1828, kort nadat Groen in het huwelijk was getreden, maakte hij deze residentiewisseling voor het eerst mee. Samen met zijn vrouw Betsy van der Hoop verhuisde hij naar Brussel.<sup>131</sup> Daar, te Brussel, vond bij Groen een innerlijke verandering plaats. Opgevoed en onderwezen in een gematigd liberaal klimaat, maakte hij in Brussel kennis met het Réveil, een geestelijke opwekkingsbeweging in Europa, die zich vanuit Zwitserland verspreid had. Groen verwoordde het zo'n veertig jaar later zelf als volgt:

'Uit de sleur van een gematigd Liberalisme, waarin ik, als geestverwant, 's Gravenhage verliet, ben ik in een tijdsgewricht van ongeveer derdehalf jaar, tot vastheid van *antirevolutionaire* polemieek geraakt.

---

<sup>128</sup> *Nederlandsche Staatscourant*, 5 maart 1829.

<sup>129</sup> Vergelijk o.a. *Vaderlandsche Letteroefeningen*, jaargang 1802, blz. 552; jaargang 1804, blz. 59 (742); jaargang 1805, blz. 362 (1101); jaargang 1807, blz. 325 (1032); jaargang 1812, blz. 502 (1237); jaargang 1818, blz. 537; jaargang 1828, blz. 168-9 (853-4); *Middelburgsche Courant*, 22 november 1818; *Overijsselsche courant*, 29 oktober 1819; *Arnhemsche courant*, 24 november 1825.

<sup>130</sup> Roel Kuijper, 'Tot een voorbeeld zult gij blijven', *Mr. G. Groen van Prinsterer (1801-1876)* (Amsterdam 2001) 33.

<sup>131</sup> Kuijper, 'Tot een voorbeeld zult gij blijven', 39.

Onder het aanschouwen van een losgebarsten Revolutie. Op een mij providentieel te beurt gevallen standpunt'.<sup>132</sup>

De onrustige omgeving van Brussel, waar het voorspel van de Belgische afscheiding begonnen was, speelde sterk mee in de verandering, alsook de kennismaking met de Zwitserse hofpredikant J.H. Merle d'Aubigné: 'Te Brussel zou ik komen in de atmosfeer der *Revolutie*. Voor mij was het tegengif daar. Inzonderheid ook in de prediking en de vriendschap van Merle d'Aubigné (1794-1872). Spoedig leerde ik aldus de beteekenis van het zoogenaamde *Réveil*. Christelijke *wederontwaking*'.<sup>133</sup> Jean-Henri Merle d'Aubigné was een predikant van Zwitserse afkomst die sterk was beïnvloed door de Schotse missionaris Robert Haldane (1764-1842). Door Haldane raakte d'Aubigné betrokken bij de internationale opwekkingsbeweging van het Réveil. Op zijn beurt was d'Aubigné een belangrijke schakel bij het ontstaan van het Réveil in Nederland, onder meer door zijn prediking te Brussel. Het 'tegengif' tegen de Revolutie vond Groen niet alleen in de prediking van Merle d'Aubigne, maar ook in de geschriften van Edmund Burke. Het lezen van Burke's *The Reflections on the Revolution in France* was voor Groen

'een *Vade-mecum*. Zij maakten de begeerte naar de *Opera omnia* onweerstaanbaar. Te Brussel waren ze, dit laat zich begrijpen, niet in trek en zelfs niet ligt uitvindbaar. Nog herinner ik mij de blijdschap, toen ik eindelijk de volledige uitgaaf, in acht delen, ontdekt had. Die het meest ad rem waren verslond ik, onverzadelijk om inhoud en vorm. Inzonderheid het achtste; vooral den zwanezang *Letters on Regicide Peace*. In toernegloed op het papier gebragt, bij het vernemen dat Engeland met koningmoordenaars (*with the Regicide Directory of France*) wat gruwel! In onderhandeling treedt. Het is, als of, in acht-en-zestigjarigen leeftijd, de veerkracht der Christelijk-historische weerspraak verdubbelt.<sup>134</sup>

Groen was door Burke's geschriften zo gegrepen, dat hij elk ogenblik aangreep om ze te lezen, 'zelfs in de Tribune van de Staten-Generaal, wanneer nu en dan, bij de gereektheid van een slaperig debat, het genoeg en eener boeiende lectuur vergund was'.<sup>135</sup> Ze waren hem 'bijkans onontbeerlijk'.<sup>136</sup>

In het Groen-onderzoek wordt algemeen aangenomen dat Groen door Merle d'Aubigne op het spoor van Burke is gekomen.<sup>137</sup> Groen schafte de verzamelde werken aan, die na zijn dood

<sup>132</sup> *Nederlandsche Gedachten*, V, 22 december 1873, 281.

<sup>133</sup> *Nederlandsche Gedachten*, V, 12 december 1873, 265; Vgl. Kuijper, *Tot een voorbeeld zult gij blijven*, 39.

<sup>134</sup> *Nederlandsche Gedachten*, V, 17 januari 1874, 334.

<sup>135</sup> *Nederlandsche Gedachten*, V, 3 januari 1874, 304.

<sup>136</sup> *Nederlandsche Gedachten*, V, 3 januari 1874, 304.

<sup>137</sup> Zie brief van C.J. van Assen aan Groen, ca. 20 maart 1830, die schrijft: Zend mij bij gelegenheid - - de titels van de werken van Pitt en Burke. *Briefwisseling*, I, 279. In een voetnoot staat vermeld: 'Groen leerde Burke kennen door Merle d'Aubigné. Vgl. ook *Ned. Ged.*, 1873, p. 306'; J.C.H. de Pater, 'Burke en Groen van Prinsterer' in: *Stemmen des Tijds, maandschrift voor Christendom en Cultuur*, 14<sup>e</sup> jaargang (1925) 68-99, alwaar 68; A.J. van Dijk, *Groen van Prinsterer's Lectures on Unbelief and Revolution* (Ontario 1989) 42-



zijn overgegaan naar de Koninklijke Bibliotheek.<sup>138</sup> De versie die Groen in bezit had, was de uitgave in acht delen, verschenen in Londen bij Thomas M'Lean in 1823: *The Works of The Right Honourable Edmund Burke. With a Portrait, and Life of the Author*. In de tekst zelf heeft Groen niet onderstreept, maar hij plaatste wel streepjes in de kantlijn bij plaatsen die hem belangrijk voorkwamen. Achter in de delen schreef hij trefwoorden met verwijzingen naar de pagina's waar over deze zaken geschreven werd. Op deze wijze kunnen we nagaan welke boeken de grootste indruk op Groen hebben gemaakt. In de eerste vier delen, waarin de vroegere werken van Burke zijn opgenomen, vinden we geen verwijzingen. Dat begint pas bij deel V, het deel waarin de *Reflections on the Revolution in France* zijn opgenomen. Daar schreef Groen op het schutblad de trefwoorden 'rule with deviation' (verwijzing naar bladzijde 59), 'monarchy' (66) en 'France' (103, 134, 148). Omdat deze passages ook in het gedachtegoed van Groen kernwaarden bevatten, bekijken we deze trefwoorden wat nader.

Het trefwoord 'rule with deviation' verwijst naar het onderscheid dat Burke maakte tussen de Engelse Revolutie van 1688 en die in Frankrijk van 1789. Groen ging hierin met Burke mee, toen hij in zijn *Ongeloof en Revolutie* schreef:

'Evenmin mag ik in de Engelsche omwentelingen eene wederga der Revolutie erkennen. [...] Meent men dat er tusschen de Revolutien van 1688 en 1789 overeenkomst bestaan heeft, dan beroep ik mij op Burke, die dikwerf de verwantschap in uiterlijken schijn, het contrast in het wezen, opzettelijk betoogd heeft'.<sup>139</sup>

Het volgende trefwoord betreft een betoog van Burke dat een erfelijke vorst niet de enige wettelijke regering in de wereld is. En ook daarin ging Groen met hem mee:

'Het *Droit divin* is geen kenmerk der alleenheersching; het is aan alle regeringsvormen gemeen. Wat wij ook aan de Witt en de zijnen ten kwade duiden, dit niet, dat zij vasthoudende aan de Souvereiniteit der Staten van Holland, zich beijverd hebben, in Placaten en Tractaten, met keur en kracht van woorden, het republikeinsche gezag dezer magtige Aristocraten onder beveiliging van den goddelijken oorsprong hunner soevereiniteitsregten te stellen'.<sup>140</sup>

---

43; Kuijper, 'Tot een voorbeeld zult gij blijven', 40; Jelle Bijl, *Een Europese antirevolutionair, het Europebeeld van Groen van Prinsterer in tekst en context* (Amsterdam 2011) 278; B.J. Spruyt, 'Art is man's nature', Groen van Prinsterer en Edmund Burke, in: J. de Bruijn & G. Harinck (red.), *Groen van Prinsterer in Europese context* (Hilversum 2004) 19-24, alwaar 20. Overigens laat de brief van van Assen zien dat Groen al spoedig zijn indrukken over Burke aan anderen heeft doorgegeven. In een brochure van van Assen die later in het jaar 1830 verschijnt, citeert hij instemmend Burke's *Reflections*. C.J. van Assen (anoniem) *Het onwettige der Petitiën aan de Staten-Generaal, of geschied- en regtskundige uitlegging van art. 161 der Grondwet* (Leiden 1829) 61-62.

<sup>138</sup> Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, signatuur 294 C 17. Deel 2 ontbreekt. Inmiddels zijn de 7 andere delen gedigitaliseerd en online te raadplegen via Google Books.

<sup>139</sup> Groen van Prinsterer, *Ongeloof en Revolutie. Eene reeks van historische voorlezingen* (1<sup>e</sup> druk: Leiden 1847) 262. In een voetnoot op deze pagina verwijst Groen naar pagina 59 van deel V van Burke's verzamelde werken.

<sup>140</sup> Groen van Prinsterer, *Ongeloof en Revolutie, Eene reeks van historische voorlezingen* (2<sup>e</sup> druk: Amsterdam 1868) 47. Hier geen voetnoot die naar Burke verwijst.

De laatste schutbladaantekening in deel V verwijst naar Frankrijk. Daar schrijft Burke, als in een samenvatting over de Franse Revolutie:

It is now sixteen or seventeen years since I saw the queen of France, then de dauphiness, at Versailles. [...] I saw her just above the horizon, decorating and cheering the elevated sphere she just began to move in, - glittering like the morning-star; full of life, and splendor, and joy. Oh! what a revolution! and what an heart must I have, to contemplate without emotion that elevation and that fall! Little did I dream when she added titles of veneration to those of enthusiastic, distant, respectful love, that she should ever be obliged to carry the sharp antidote against disgrace concealed in that bosom; little did I dream that I should have lived to see such disasters fallen upon her in a nation of gallant men, in a nation of men of honour and of cavaliers. I thought ten thousand swords must have leaped from their scabbards to avenge even a look that threatened her with insult. – But the age of chivalry is gone. – That of sophisters, economists, and calculators, has succeeded; and the glory of Europe is extinguished for ever. Never, never more, shall we behold that generous loyalty to rank and sex, that proud submission, that dignified obedience, that subordination of the heart, which kept alive, even in servitude itself, the spirit of an exalted freedom. The unbought grace of life, the cheap defence of nations, the nurse of manly sentiment and heroic enterprise is gone! It is gone, that sensibility of principle, that chastity of honour, which felt a stain like a wound, which inspired courage whilst it mitigated ferocity, which ennobled whatever it touched, and under which vice itself lost half its evil, by losing all its grossness.<sup>141</sup>

Groen verwees in zijn *Ongeloof en Revolutie* niet direct naar deze passage, maar Groen wijdde bijna honderd pagina's aan de gebeurtenissen van de Franse Revolutie.<sup>142</sup> Ook in de delen VI, VII en VIII plaatste Groen veel verwijzingen naar verschillende onderwerpen, die hij ongetwijfeld gebruikt heeft in de boeken en opstellen die hij later schreef. En dat verwijzen naar Burke heeft bij Groen tot het einde van zijn leven geduurd. We vinden verwijzingen terug in zijn briefwisseling met verschillende personen; we vinden het terug in veel ongepubliceerde opstellen die zijn opgenomen in de *Bescheiden*, en in de boeken die hij publiceerde. Als hij in de laatste jaren van zijn leven in de *Nederlandsche Gedachten* een terugblik geeft op zijn loopbaan, noemt hij vier stellingen 'ter kenschetsing' van de invloed van Burke op zijn eigen leven en werk:

1. Het revolutionaire Frankrijk is, niet *Staat*, maar *Factie*. 2. Deze Factie is eene *kosmopolitische Secte*.
3. Deze Secte is *atheïstisch*. Ze leidt tot stelselmatige ommekeer van de ordeningen Gods. 4. En nu dit nog. Dit ééne, wat ook Heemskerk bovenal in Burke vermeldt: 'De oorlog tegen de *Revolutie* is een *Religiekrijg*'.<sup>143</sup>

<sup>141</sup> *The Works of the Right Honourable Edmund Burke. With a Portrait, and life of the Author*. Uitgegeven door Thomas M'Lean (London 1823) Vol. V, 148-149.

<sup>142</sup> Groen van Prinsterer, *Ongeloof en Revolutie*, 2<sup>e</sup> druk, 270-359. Wel verwijst hij op bladzijde 304-305 naar andere passages uit Burke's *Reflections*.

<sup>143</sup> *Nederlandsche Gedachten*, V, 17 januari 1874, 334-336.

Wanneer we Groens verwijzingen naar Burke analyseren, wordt duidelijk dat hij voornamelijk twee dingen van Burke geleerd heeft. In de eerste plaats is dat de notie van het *machtsevenwicht* in Europa. De Julirevolutie van 1830 in Frankrijk bracht Groen ertoe regelmatig in de *Nederlandsche Gedachten* de buitenlandse situatie te becommentariëren. Daarbij benadrukte hij het belang van een machtsevenwicht in Europa, en België als barrière tegen een overmachtig Frankrijk.<sup>144</sup> Hij verwees daarbij expliciet naar Burke, die tijdens de Franse Revolutie in het Engelse parlement steeds had gepleit voor een Britse oorlog tegen Frankrijk:

Het barrièrestelsel op de eene of andere wijs, in den een of anderen vorm, te doen herleven is steeds het doel geweest der buitenlandsche politiek, welke van 1792 tot 1813 in Groot-Brittannië gezegevierd heeft. Dikwijls mogt men wanhopen aan de uitvoerbaarheid van dit plan; maar men hield steeds in het oog dat, zoo het uitvoerlijk was of wierd, het ook ten uitvoer moest worden gelegd. Alleen *Fox* en lord *Grey* met hun medestanders, schijnen hierop steeds minder prijs te hebben gesteld; weshalve *Burke* in 1793 aan hun staatkunde niet ten onrechte verweet: *‘It must have left Holland always at the mercy of France; it must totally and for ever cut off all political communication between England and the Continent’*.<sup>145</sup>

En die ‘Fransche heerschappij’ moest volgens Groen steeds opnieuw ingeperkt worden: ‘als België aan Frankrijk behoort, breidt Frankrijk zijn invloed ook over Holland uit. Dit was een axioma in de Europeesche Staatkunde, dat de ondervinding niet gelogenstraft heeft’.<sup>146</sup> Nog in 1870 hield dit machtsevenwicht Groen bezig, toen het vraagstuk door de Frans-Duitse oorlog opnieuw actueel was geworden. En weer was daar een verwijzing naar Burke:

Wanneer zal het *einde* van dezen oorlog daar zijn? Dit vraagt, met deernis voor Duitschland en Frankrijk, thans iedereen. Nog een andere vraag is er. Als eindelijk het *einde* daar is, wat dan? Stel de *vrede* is daar. Stel Duitschland heeft volkomen getriomfeerd. Stel Frankrijk is diep vernederd, uitgeput, vernield, en, zoo ge meent, voor langen tijd in politieke beteekenis, *uit de kaart van Europa gewischt*. *Zoo ge meent*. Zal uwe meening juist zijn? Frankrijk is nooit gevaarlijker voor Europa geweest dan toen het in magteloozen toestand geraakt scheen. Zelfs *Burke*, door bijkans niemand in profetischen blik geevenaard, heeft zich, te dezen opzigte, ook voor den nazaat ter waarschuwing, vergist.<sup>147</sup>

Het tweede en belangrijkste dat Groen van Burke leerde, was het karakter van de revolutie. In tegenstelling tot de Engelse Revolutie van 1688 was de Franse Revolutie volgens Burke ‘a Revolution of doctrine and theoretic dogma’.<sup>148</sup> Het was niet alleen een opstand tegen

---

<sup>144</sup> *Nederlandsche Gedachten*, II, 29 juli 1830, 36; III, 7 mei 1831, 42; Vgl. Jelle Bijl, *Een Europese antirevolutionair*, 130.

<sup>145</sup> *Over het barrièrestelsel* (1832) in: *Bescheiden*, I, 288.

<sup>146</sup> *Nederlandsche Gedachten*, III, 4 juli 1831, 57.

<sup>147</sup> *Nederlandsche Gedachten*, II, 17 december 1870, 62-63.

<sup>148</sup> *Studiën over Stahl*, in: *Bescheiden*, II, 361.

het koninklijk gezag of een verwerping van de hogere standen door het volk, maar het was ten diepste een 'oorlog tegen alle gezindheden en elke Godsdienst'. 'Men kan zich', zo schreef Groen in 1831, verwijzend naar Burke, 'den waren aard niet ontveinzen van dezen vreeselijken strijd. *Het is een religiekrijg (a religious war.)* Elk maatschappelijk belang wordt er door aangetast; maar dit evenwel mag de voorname strekking en als 't ware de karaktertrek (*the leading feature*) worden genoemd'.<sup>149</sup>

Dat Groen de invloed door Burke heeft ondergaan, wordt door geen enkele Groen-biograaf tegengesproken. Wel is er verschil van inzicht over de verstrekkendheid van deze invloed. Voor sommigen, zoals B.J. Spruyt, is het Burke geweest die Groen heeft gewezen op de verderfelijke van de 'dynamische krachten die in en door de revolutie werkzaam zijn geweest'.<sup>150</sup> Voor anderen, zoals J.C.H. de Pater (en Roel Kuiper gaat in zijn spoor) heeft Burke inderdaad grote invloed gehad, maar is Groen dieper doorgedrongen in het geestelijk duiden van de revolutiegeest. De Pater ziet bij Burke vooral een utilistische beschouwing van de religie voor de samenleving: 'de staat gaat voorop en de religie is er alleen om haar als basis te steunen'.<sup>151</sup> De groeniaanse notie van 'niet staatsman, maar evangeliebelijder' vond de Pater bij Burke niet terug. Roel Kuiper schrijft dat 'de ene stap verder [dan Burke, bb] die Groen wil zetten brengt tot het inzicht omtrent het ongeloof als dynamische drijfkracht tegenover het geloof als nieuw levensbeginsel. Daarmee bereikte hij een wezenlijke andere positie dan de conservatieven'.<sup>152</sup> Ook A.J. van Dijk sluit zich hierbij aan, wanneer hij schrijft dat Groen van Burke had geleerd dat het fanatieke atheïsme het 'leidende principe van de Franse Revolutie' was geweest, maar dat Groens afkeer van het gedachtegoed van de Verlichting en zijn ontdekking van de relatie tussen rationalisme en atheïsme niet bij Burke vandaan kwamen. Dat had Groen geleerd van de Franse katholieke priester en filosoof Hughes Félicité Robert de Lamennais (1782-1854).<sup>153</sup>

Een meer diepgaande analyse wordt geboden door Jelle Bijl. In zijn dissertatie over het Europabeeld van Groen van Prinsterer sluit hij deels aan bij A.J. van Dijk wanneer hij ook de invloed van Lamennais benadrukt.<sup>154</sup> Volgens Bijl zag Groen in Lamennais een medestrijder tegen de Europese revoluties, hij was voor Groen een 'tegengif' tegen de ongelooftheorieën.<sup>155</sup> Maar Bijl wijst vooral op twee andere punten die tot nog toe in het Groen-onderzoek weinig aandacht hebben gekregen. In de eerste plaats signaleert Bijl dat Groen van Prinsterer al eerder dan 1829/1830 de invloed van Burke heeft ondergaan. Die invloed liep via twee lijnen. Allereerst was daar het *Handbuch der Geschichte des Europäischen Staatensystems* van de Göttinger geleerde A.W.L. Heeren (1760-1842), dat Groen veelvuldig gebruikte bij het schrijven

<sup>149</sup> *Nederlandsche Gedachten*, III, 26 maart 1831, 13.

<sup>150</sup> B.J. Spruyt, 'Art is man's nature, Groen van Prinsterer en Edmund Burke' 21.

<sup>151</sup> J.C.H. de Pater, 'Burke en Groen van Prinsterer', 98.

<sup>152</sup> Roel Kuiper, 'Tot een voorbeeld zult gij blijven', 56.

<sup>153</sup> A.J. van Dijk, *Groen van Prinsterer's Lectures on Unbelief and Revolution*, 134.

<sup>154</sup> Jelle Bijl, *Een Europese antirevolutionair*, 193.

<sup>155</sup> Jelle Bijl, *Een Europese antirevolutionair*, 272, 543.

van twee notities in 1825 en 1826.<sup>156</sup> Bijl laat zien dat wat de indeling en de achterliggende concepten betreft, Groen veel ideeën overnam van Heerens *Handbuch*, vooral ook waar het de antirevolutionaire duiding van de tijdvakken aanging. Heeren zelf was via twee referenten aan de Georg-August-Universität, E. Brandes en A.W. Rehberg, in aanraking gekomen met Burkes gedachtegoed. Samen met de vertaling van Burke *Reflections* door Friedrich von Gentz (1764-1832) maakte dit Noord- en Midden-Duitsland bekend met Burke.<sup>157</sup> Omdat Heeren in zijn *Handbuch* Burke de Britse ‘Demosthenes’ had genoemd en zelf burkeans gedachtegoed aanhing, concludeert Bijl dat ‘Groen al vóór zijn kennismaking met Burke in 1829 op een antirevolutionair spoor stond’.<sup>158</sup> De tweede lijn van Burke naar Groen die Bijl signaleert is die via de Duitse jurist Friedrich Carl von Savigny (1779-1861). Deze geleerde was een belangrijk vertegenwoordiger van de Historische Rechtsschool, waarvan Groen tijdens zijn studietijd in Leiden diepgaande invloed had ondergaan. In een brief aan H.J. Koenen schreef Groen: ‘Ik hel ook zeer over tot de historische regtsschool en ben een groot bewonderaar van Savigny’.<sup>159</sup> Nu, één van de inspiratiebronnen van Savignys organische rechtswetenschap was een geschrift van dezelfde Rehberg met wie Heeren in verbinding stond. In dat geschrift uitte Rehberg grote kritiek op de ‘mechanische eenvormigheid van de napoleontische wetgeving’. Mede daardoor werd hij ‘een brug’ genoemd tussen Burke en Savigny.<sup>160</sup>

Een tweede punt waar Bijl met nadruk op wijst, is de burkeaanse invloed op Groen wat betreft zijn Europaconcept. De Europese bewustwording die in het begin van de negentiende eeuw ontstond, moet dan worden gezien als een gevolg van de conservatieve reactie op de Franse Revolutie. Van deze reactie was Burke één van de, zo niet dé belangrijkste, initiators. Volgens Bijl zag Burke ‘zijn werelddeel namelijk als een waardegemeenschap van soevereine staten met de traditionele, christelijke waarden als bindmiddel en de ‘balance of power’ als instrument om de eenheid in verscheidenheid te kunnen bewaren’.<sup>161</sup> Dan wordt ook duidelijk waarom Groen zo vaak Burke citeerde wanneer hij schreef over het Europese machtsevenwicht. Bijl concludeert dan ook dat Groen ‘deel uitmaakte van een vroeg negentiende-eeuwse Europese bewustwording die haar wortels had in Burke’.<sup>162</sup>

Van degenen die over de invloed van Burke op Groen hebben geschreven, is Bijl de enige die erop wijst dat Groen niet helemaal zonder kritiek geweest is ten aanzien van het gedachtegoed van Burke.<sup>163</sup> Die kritiek ontwikkelde hij onder invloed van de Duitse rechtsgeleerde Friedrich Julius Stahl (1802-1861). Groen maakte met deze geleerde pas kennis

---

<sup>156</sup> Jelle Bijl, *Een Europese antirevolutionair*, 105-112.

<sup>157</sup> Jelle Bijl, *Een Europese antirevolutionair*, 114.

<sup>158</sup> Jelle Bijl, *Een Europese antirevolutionair*, 112.

<sup>159</sup> Groen aan H.J. Koenen, 22 februari 1830, *Briefwisseling*, I, 267.

<sup>160</sup> Jelle Bijl, *Een Europese antirevolutionair*, 86, 115.

<sup>161</sup> Jelle Bijl, *Een Europese antirevolutionair*, 115-116.

<sup>162</sup> Jelle Bijl, *Een Europese antirevolutionair*, 551.

<sup>163</sup> Jelle Bijl, *Een Europese antirevolutionair*, 381.

in de tweede helft van de jaren veertig, en die beïnvloeding was volgens Bijl het directe gevolg van de constitutionele veranderingen in zowel Nederland als daarbuiten in 1848.<sup>164</sup> Door Stahl was Groen tot een verdieping van zijn staatsleer gekomen, waarin in tegenstelling tot vroeger meer aandacht kwam voor de publiekrechtelijke positie van het staatsgezag.<sup>165</sup> Vanuit die positie stemde Groen ook in met Stahls kritiek op Burke, hoewel hij dat deed in zijn ongepubliceerde opstel *Studiën over Stahl*. Volgens Stahl was Burke onder de revolutiebestrijders ‘de uitnemendste van allen’, hij had ‘haar oorsprong en leerstellige godverzaking’ aangewezen.<sup>166</sup> Maar Burke was vooral een man van de praktische politiek geweest, ‘wijsgeerige beschouwing was zijne zaak, zijne taak niet’.<sup>167</sup> Maar daardoor wist Burke te weinig de ‘ware denkbeelden’ achter de revolutie te signaleren. Hij zag te weinig de noodzaak van verdere ontwikkeling, en op de ‘daardoor noodzakelijk geworden uitbreiding der staatsleer’. ‘Er ligt’ zo citeerde Groen instemmend Stahl, in Burke’s ‘leer geene dwaling, maar een gebrek’.<sup>168</sup> Deze milde kritiek op Burke vinden we trouwens later niet meer als Groen over Burke schrijft. Burke was Groen niet minder geestverwant geworden.

## 2.2 Burke bij C.W. Opzoomer, Fruin en Heemskerck

Groen van Prinsterer bleef niet de enige die Edmund Burke’s gedachtegoed apprecieerde. In 1852 verscheen van de hand van de Utrechtse jurist Cornelis Willem Opzoomer een rectorale afscheidsrede die gewijd was aan de staatkunde van Edmund Burke. Opzoomer, die gaandeweg een hekel had gekregen aan de verplichting om in het Latijn te oreren, was weliswaar genoodzaakt om zijn rede in het Latijn uit te spreken, maar hij publiceerde ook ‘het Hollandsche stuk’.<sup>169</sup> Het boekje is een lofrede op de staatkundige verdiensten van Edmund Burke. Na een lange inleiding over de ideale staatsman, die bijvoorbeeld een geneigdheid had om te behouden, verenigd met het talent om te verbeteren, had Opzoomer de toehoorders ‘het beeld van den waren en den valschen staatsman voor oogen gesteld’. En nu was deze staatsman niet zomaar iemand: ‘gij hebt het werk van Edmund Burke gezien. Bij hem, die in een tijd, buitengemeen rijk aan groote mannen, welligt de grootste van allen was.’<sup>170</sup> Eerst benadrukte Opzoomer het staatkundige karakter van Burke. De Engelse constitutie, zoals die door de eeuwen heen was ontwikkeld en verbeterd, van het volk was uitgegaan en waaronder Engeland groot was geworden, was ‘dierbaar aan het hart van Burke’.<sup>171</sup> Maar toch was Burke geen vleier. Hij behartigde de belangen van het volk, hij was zelfs een ‘man des volks’, maar hij was het volk

---

<sup>164</sup> Jelle Bijl, *Een Europese antirevolutionair*, 365.

<sup>165</sup> Jelle Bijl, *Een Europese antirevolutionair*, 365-381.

<sup>166</sup> *Studiën over Stahl, Bescheiden*, II, 361.

<sup>167</sup> *Studiën over Stahl, Bescheiden*, II, 361.

<sup>168</sup> *Studiën over Stahl, Bescheiden*, II, 362.

<sup>169</sup> C.W. Opzoomer, *De Staatkunde van Edmund Burke* (Amsterdam 1852) VII.

<sup>170</sup> Opzoomer, *De Staatkunde van Edmund Burke*, 6.

<sup>171</sup> Opzoomer, *De Staatkunde van Edmund Burke*, 7.

meer dan zijn ijver schuldig. Ook zijn eigen kennis en oordeel moest hij inzetten voor het algemeen belang, zelfs wanneer dat inging tegen de hartstogten van het volk.<sup>172</sup> In de resterende 70 pagina's schetste Opzoomer de hoogtepunten uit Burke's staatkundig leven: zijn strijd tegen het stelsel van een dubbel kabinet, zijn opkomen voor het Amerikaanse volk tijdens de Amerikaanse revolutie, zijn inzet voor de Ierse bevolking, het proces tegen de gouverneur van India, Warren Hastings en Burke's felle strijd tegen de Franse Revolutie. Steeds was Opzoomer vol lof. Alleen had Burke volgens Opzoomer soms wel wat overdreven, in het vuur van zijn betoog:

Zonder twijfel zijn de kleuren, waarmee Burke de deugden van het hof, van den adel en de hogere geestelijkheid schildert, veel te sterk. [...] Overdreven waren zijne lofredenen op al de slagtoffers der gebeurtenissen; overdreven zijn de bitterheid tegen ieder, die zijn vonnis weigerde te onderteekenen, alsof zij allen aan het oproer de hand reikten; [...] maar feiten te sterk kleuren is iets anders dan verloochening der ware beginselen.<sup>173</sup>

In Opzoomers gepubliceerde rede is geen enkele verwijzing te vinden naar Burke's werk of anderen die over hem geschreven hebben. Ook zoekt men tevergeefs naar een verwijzing naar Groen, terwijl Opzoomer naar alle waarschijnlijkheid toch wel Groens *Ongeloof en Revolutie* gelezen had. Over zijn bronnen schrijft Opzoomer: 'uit een reeks van geschriften, die een dertigtal zijner (van Burke, BB) levensjaren omvat, bragt ik ze bijeen'.<sup>174</sup>

De uitgave van Opzoomers oratie bleef niet onbeantwoord. Vooral de reactie van Groen van Prinsterer was opmerkelijk. De eerste reactie was positief, maar in een lange serie die volgde werd hij hoe langer hoe negatiever en argwanender over de werkelijke opvatting van Opzoomer. Volgend op het verschenen geschrift van Opzoomer, schreef hij in *De Nederlander*, een dagblad waarvan hij in 1850 hoofdredacteur was geworden: 'Aangenaam zijn wij door het Geschrift van Prof. Opzoomer verrast. Wij wisten niet dat er tusschen den hoogleeraar en ons zooveel overeenstemming was'.<sup>175</sup> De volgende dag was Groens schrijven wat uitgebreider:

Gaarne zeggen wij van Professor *Opzoomer*, in 1852, wat de vermaarde *v. Gentz*, kenner in het vak, gezegd heeft: 'wie met Burke hoog ingenomen is, heeft in het Staatsregt groote vorderingen gemaakt'. Wij danken den hoogleeraar voor de waarheidsliefde waarmede hij, de schrijver der *Politische Bijdragen*, naar Burke en zijne geschriften verwijst. Ook komt daarbij ons eigenbelang in het spel. Immers de staatkunde van Burke is niet anders dan de politiek der *anti-revolutionaire partij*.<sup>176</sup>

---

<sup>172</sup> Opzoomer, *De Staatkunde van Edmund Burke*, 15-16.

<sup>173</sup> Opzoomer, *De Staatkunde van Edmund Burke*, 67, 73-74.

<sup>174</sup> Opzoomer, *De Staatkunde van Edmund Burke*, 6.

<sup>175</sup> *De Nederlander*, donderdag 1 april 1852, no. 541.

<sup>176</sup> *De Nederlander*, vrijdag 2 april 1852, no. 542.

De aanvankelijke lof voor Opzoomer veranderde echter al snel in scepsis. Blijkbaar had Groen het boek in tussentijd nog wat beter bestudeerd. Een week later was het Groen blijkbaar opgevallen dat er toch een discrepantie bestond tussen wat Opzoomer nog in 1849 in zijn *Politische Bijdragen* over volkssoevereiniteit geschreven had, en wat hij nu in zijn geschrift over Burke naar voren bracht:

Is het niet merkwaardig dat door den hoogleeraar *Opzoomer* een krans voor Burke gevlecht wordt? Dat een man, wiens begaafdheden wij steeds hebben gewaardeerd en die nu ook om zijne waarheidsliefde achting verdient, lofredenaar wordt van zijne meest felle wederpartij? Van den bestrijder bij uitnemendheid der *radicale Volkssouvereiniteit*, waarin de hoogleeraar, nog in 1849, het wezen van elken Staatsvorm, het rigtsnoer van politieke wetgeving, en het heil ook van Nederland gezocht heeft?<sup>177</sup>

Nog weer twee weken later was er, zo schreef Groen, ‘zelfs grond voor het vermoeden van *verregaande politieke ketterij*’, dat Opzoomer bedreven had.<sup>178</sup> Opzoomer was namelijk van mening dat Burke een praktisch politicus was, die meer ‘uit feiten dan uit algemeene stellingen’ politiek bedreef. Groen wierp echter tegen dat ‘het juist door de kennis aan deugdelijke beginselen geweest is dat Burke tot juiste kennis en waardering der feiten geleid werd’. Groen wilde Opzoomer wel toegeven dat ervaring en feiten van groot belang zijn voor een staatsman, maar, zo stelde Groen, algemene beginselen en stellingen moeten juist ook als feiten worden gezien, en zijn tegelijk een kader waarin de feiten worden geïnterpreteerd.<sup>179</sup> In deze kritiek kreeg Groen van Prinsterer hulp uit onverwachte hoek. De Amsterdamse hoogleraar in de rechten en wijsbegeerte, Martinus des Amorie van der Hoeven (1824-1868), schreef in *de Gids* een recensie van Opzoomers werk. Zijn belangrijkste kritiekpunt? Opzoomer had teveel de deugden van voorzichtigheid, van ‘pragmatiek’, verheven tot absolute beginselen voor een staatsman. Volgens van der Hoeven kon ‘eene ideenlooze, empiristische politiek het laatste woord der wetenschap niet zijn. De ervaring is blind, zoo zij niet zich rigt naar de ideeën, die eeuwige leidstaren van het menschelijk geslacht’.<sup>180</sup>

Groen kwam nog één keer terug op de beschrijving van Burke door Opzoomer. Dat was nadat het *Algemeen Handelsblad* in een artikel ook ruime aandacht had besteed aan Burke’s politiek, naar aanleiding van Opzoomers geschrift. Het *Algemeen Handelsblad* legde, evenals Opzoomer had gedaan, de nadruk op de hervormingsgezindheid van Burke: ‘Burke was een voorstander van hervorming en vooruitgang, een bestrijder van misbruiken, een kampioen voor

---

<sup>177</sup> *De Nederlander*, donderdag 8 april 1852, no. 547.

<sup>178</sup> *De Nederlander*, maandag 19 april 1852, no. 555.

<sup>179</sup> *De Nederlander*, maandag 19 april 1852, no. 555.

<sup>180</sup> *De Gids*, jaargang 16, 1852, 691; Vgl. *De Nederlander*, vrijdag 21 mei 1852, no. 582, waarin Groen zijn dank betuigt aan Amorie van der Hoeven.



de individuele, godsdienstige en staatkundige vrijheid'.<sup>181</sup> En bij zo'n beschrijving van Burke moest Groen het ontgelden: 'Geen staatsman, die zich de lessen van Burke heeft ten nutte gemaakt, zal als anti-revolutionair of contra-revolutionair tegen den stroom willen opzeilen'.<sup>182</sup> Groen antwoordde niet in directe zin op deze aantijging, maar nam er wel voldoening uit dat hij kon noteren dat zowel Opzoomer als het *Algemeen Handelsblad* hulde aan Burke had gebracht – voor hem een steun uit onverwachte hoek:

In de tegenwoordige omstandigheden *bij het herrijzen van den Napoleontischen zetel*, zijn wij den Hoogleraar *Opzoomer* dubbel dankbaar, door wien, ten vorigen jare, aan de zeldzame verdiensten van *Burke* met opgetogenheid hulde gebragt werd. Aan de scherpzinnigheid waarmee *Burke* den aard der Revolutie getoond, aan den schier profetischen blik waarmee hij haar noodlottige werking voorspeld heeft. [...] Zelfs het *Handelsblad*, door die krachtige taal medegesleept, heeft *Burke* genoemd 'een der edelsten en meest begaafden van het menschelijk geslacht; [...] Indien *wij* dergelijke uitdrukkingen hadden gebruikt, zou dit op rekening van partijdigheid en overdrijving worden gebragt. Maar nu zij gebezigd zijn door een talentvollen Hoogleraar, nog in 1849 voorstander der radicale Volkssouvereiniteit, en door een dagblad, hetwelk onder de vrijzinnige Couranten bij uitnemendheid geteld wordt, nu mogen wij het er voor houden; dat *Burke* bij alle partijen in ons Vaderland van een alles afdoenden introductiebrief voorzien is. Het verblijdt ons.<sup>183</sup>

Dat Burke inderdaad op brede schaal waardering had gekregen, was niet alleen Groen opgevallen. Ook het rooms-katholieke dagblad *De Tijd* schreef naar aanleiding van Opzoomers werk over de toenemende populariteit van Burke:

Sinds prof. Opzoomer de aardigheid heeft gehad van Burke, een der grootste tegenstanders der Revolutie, in zijne bescherming te nemen, na nog pas geleden de Revolutie ten warmste verdedigd te hebben, is Burke bij ons, veel meer dan plach (sic), een der aan de orde van den dag zijnde auteurs geworden. Een ieder heeft vrede met hem; een ieder citeert hem; men verheft hem tot een model, waarop de echte staatsman den blik behoort gevestigd te houden, en niemand bijna, die niet meent, dat er van den anti-revolutionairen auteur niet veel te leeren valt. In't voorbijgaan merken wij aan, dat, als teeken des veranderden tijds, deze hooge ingenomenheid met Burke niet zonder beteekenis is.<sup>184</sup>

Op die betekenis ging *De Tijd* niet verder in. Wel gebruikten ze Burke staatkundige houding ten opzichte van Ierland om te protesteren tegen de wijze waarop Ierland nu opnieuw 'onderdrukt' werd door de Engelse regering. Burke had daarin, volgens het dagblad, een lichtend voorbeeld gegeven, waar vooral de Nederlandse antirevolutionairen een voorbeeld aan konden nemen.

---

<sup>181</sup> *Algemeen Handelsblad*, vrijdag 9 april 1852, no. 6347.

<sup>182</sup> *Algemeen Handelsblad*, vrijdag 9 april 1852, no. 6347.

<sup>183</sup> *De Nederlander*, maandag 17 januari 1853, 1.

<sup>184</sup> *De Tijd*, vrijdag 16 april 1852, no. 1516.

Sommigen van hen waren immers ook van mening dat de overheid wel wat middelen mocht gebruiken om de Ieren van hun rooms-katholieke godsdienst af te helpen.<sup>185</sup>

Dat Burke inderdaad, zoals het dagblad *De Tijd* opmerkte, een auteur was geworden ‘waar ieder vrede mee heeft’, bleek ook wel uit het geschrift dat de liberale historicus Robert Fruin (1823-1899) in 1853 uitgaf: *Het Antirevolutionaire Staatsrecht van Mr. Groen van Prinsterer ontvouwd en beoordeeld*. In dit geschrift van ruim honderd pagina’s wilde Fruin een ‘beknopt overzicht van de antirevolutionaire regtzinnigheid’ bieden, omdat die tot dan toe naar zijn mening ontbrak.<sup>186</sup> Maar niet alleen gaf Fruin, in deze jaren als geschiedenisleraar werkzaam aan het Leids gymnasium, een beknopt overzicht, hij had ook heftige kritiek op Groen.<sup>187</sup> De talenten van Groen waren volgens hem bij uitstek die van een redenaar, en daarom voor ‘wijsgeerige betoogen’ minder geschikt. Verder fulmineerde Fruin tegen het onderscheid dat Groen maakte tussen revolutionairen en anti-revolutionairen. Fruin was het er niet mee eens dat Groen allen, die met uitgangspunten van de Franse Revolutie instemden, bestempelde als revolutionair. Volgens Fruin waren alleen die mensen revolutionair, die de gewelddadige wijze van de revolutie toejuichten.<sup>188</sup> In deze polemische brochure citeerde Fruin veelvuldig auteurs die Groen ook veel gebruikte, zoals de Franse politicus en wetenschapper François Guizot (1787-1874) en de eerdergenoemde rechtsgeleerde Stahl.<sup>189</sup> Deed hij dat met opzet, om te tonen dat de geschriften van deze auteurs ook geïnterpreteerd konden worden op een niet-antirevolutionaire wijze? Wellicht wel, omdat hij dat ook deed met Burke. Deze citeerde hij driemaal, en hij schreef daarbij:

Ik citeer Burke bij voorkeur, omdat onze antirevolutionairen, ik weet niet op wat grond, den uitstekenden Staatsman tot de hunnen rekenen. Als een ieder, die elk revolutionair geweld veroordeelt, daarom antirevolutionair mogt heeten, wie onzer zou dan een anderen naam verdienen?<sup>190</sup>

Juist waar Fruin sommige elementen van de anti-revolutionaire leer probeerde te weerleggen, citeerde hij Burke. Dat was waar het ging om de onderwerpen als vereniging van kerk en staat, het ‘godelijk, erfelijk en onverbeurlijke’ recht van de kroon (*droit divin*) en het wezen van de Germaanse staatsvorm.<sup>191</sup> Fruin ontzegde dus Groen om zich Burke toe te eigenen als was hij de eerste anti-revolutionaire staatsman geweest. Ook Fruin vond als liberaal in de geschriften van Burke veel waar hij zich in kon vinden.

---

<sup>185</sup> *De Tijd*, vrijdag 16 april 1852, no. 1516.

<sup>186</sup> Dr. R. Fruin, *Het Antirevolutionaire Staatsrecht van Mr. Groen van Prinsterer ontvouwd en beoordeeld* (Amsterdam 1853) 2.

<sup>187</sup> Voor een recente, thematische biografie van Robert Fruin: Herman Paul en Henk te Velde (red.), *Het vaderlandse verleden, Robert Fruin en de Nederlandse geschiedenis* (Amsterdam 2010).

<sup>188</sup> Fruin, *Het Antirevolutionaire Staatsrecht*, 6.

<sup>189</sup> Fruin, *Het Antirevolutionaire Staatsrecht*, 22, 96, 102, 104.

<sup>190</sup> Fruin, *Het Antirevolutionaire Staatsrecht*, 81.

<sup>191</sup> Fruin, *Het Antirevolutionaire Staatsrecht*, 61, 78, 80-82.

De polemiek van Fruin bleef niet onbeantwoord. In een acht-delige serie in *de Nederlander* diende Groen hem van repliek.<sup>192</sup> Opmerkelijk was dat Groen daarbij niet inging op de relatie tot Burke. Dat kwam pas een maand later, toen Groen wat betreft Burke hulp uit liberale hoek kreeg. Groen schreef:

Onder de zwaarste slagen die Dr. Fruin aan het anti-revolutionair Staatsregt meent toegebracht te hebben, moet voorzeker geteld worden dat hij ons het bondgenootschap van Burke ontrooft. [...] Wij dachten wel dat de heer Heemskerk, meer dan iemand welligt hier te lande met de Engelsche Staatslieden bekend, dit niet onopgemerkt zou laten voorbijgaan.<sup>193</sup>

Wat was er gebeurd? Jan Heemskerk Bzn. (1811-1880) had in *De Gids* een recensie geschreven van de door Fruin uitgegeven brochure. Jan Heemskerk was voor Groen geen onbekende. Nadat Heemskerk in Utrecht rechten had gestudeerd, vestigde hij zich in Amsterdam, waar hij al spoedig toetrad tot de redactie van *De Gids*. Later, in 1849, zou hij toetreden tot de Tweede Kamer, waar hij een overtuigd volgeling van Thorbecke werd.<sup>194</sup> In zijn bijdragen in *De Gids* schreef hij vooral over politieke zaken, onder de titel 'staatkundige beschouwingen'. Daaruit bleek Heemskerks voorliefde voor de staatkunde en staatsmannen van Groot-Brittannië. Later zouden zijn beschouwingen 'schier uitsluitend aan het bestrijden van Groen van Prinsterer zijn gewijd'.<sup>195</sup> In 1850 schreef Heemskerk een artikel in *De Gids* over de Britse staatsman Robert Peel (1788-1850). In een bijzin over Burke vermeldde hij dat 'diens vurige geest [...] door de gruwelen der revolutie verbijsterd' was geweest.<sup>196</sup> Naar aanleiding daarvan ontstond er een gekissebis tussen Heemskerk en *De Nederlander*. De redacteur van *De Nederlander* was het niet eens met de perceptie dat Burke verbijsterd was geweest door de revolutie. Nee, 'de heldere geest van Burke heeft, toen de Revolutie uitbrak, in haar *begin* het *begin* gezien, en de ontwikkeling, welke wij nog ten huidige dagen aanschouwen, met den gloed eener welligt nooit overtroffen welsprekendheid, voorspeld', schreef *De Nederlander*.<sup>197</sup> Heemskerk reageerde scherp op deze terechtwijzing. Hij wenste niet 'op ééne lijn met de schrijvers der revolutionnaire school onder diens (namelijk Burke's) lasteraars te worden gesteld'. 'Met meer recht', betoogde hij, 'meenen wij in de *Nederlander* den representant te zien dier partij, die in 1619 op het

---

<sup>192</sup> *De Nederlander*, woensdag 28 september 1853, no. 1000; zaterdag 1 oktober, no. 1003; woensdag 5 oktober, no. 1006; maandag 10 oktober, no. 1010; woensdag 12 oktober, no. 1012; vrijdag 14 oktober, no. 1014; dinsdag 18 oktober, no. 1017; donderdag 20 oktober, no. 1019.

<sup>193</sup> *De Nederlander*, dinsdag 15 november 1853, no. 1041.

<sup>194</sup> Nieuw Nederlandsch Biografisch woordenboek. Deel 1, 1048.

<sup>195</sup> D. Veegens, 'Levensberichten der Afgestorvene Medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, Bijlage tot de Handelingen van 1882* (Leiden 1882) 25-26.

<sup>196</sup> J. Heemskerk Bzn., 'Robert Peel', *De Gids*, jaargang 14 (1850) 621.

<sup>197</sup> *De Nederlander*, zaterdag 9 november 1850, no. 114.

Binnenhof den grijzen Staatsman onthalsd heeft, en in 1672 het edel broederpaar 'met kannibalen woede' in stukken scheurde'.<sup>198</sup>

In de maand januari van het volgende jaar werd deze onenigheid rechtgezet. Heemskerk kreeg in *De Nederlander* de ruimte om zijn bedoelingen wat breder uiteen te zetten, en zich te verontschuldigen voor te heftige aantijgingen. Ten aanzien van Burke schreef hij dat hij zo tegen *De Nederlander* uit zijn slof was geschoten omdat hij door dit dagblad op één hoop met de revolutionairen werd geveegd:

Maar verbitterd daarover, dat mij, Burke's bewonderaar, op ironische wijze miskenning van dien uitmuntenden man werd ten laste gelegd; verbitterd evenzeer over de telkens herhaalde gelijkstelling met revolutionairen, wier schrijvers en woordvoerders dien grooten Brit verguizen, en met verontwaardiging in vele artikels van 'de Nederlander' onverdienden smaad over hen ziende uitgestort, wier talenten en verdiensten ik waardeer; en op dit oogenblik voor onmisbaar houde, —heb ik, in de door u medegedeelde aantekening, lucht gegeven aan mijn gevoel.<sup>199</sup>

Heemskerk nu nam het in zijn recensie in 1853 over Fruins *Antirevolutionaire Staatsregt* op voor Groens beroep op Burke. Heemskerk, die in het overige van de recensie een tussenpositie innam en zowel Fruin als Groen bekritiseerde, had het antwoord gereed op Fruins vraag waarom de antirevolutionairen 'Burke tot de hunnen' rekenden:

niet, omdat deze uitstekende staatsman revolutionair geweld veroordeelde, maar omdat hij, en niet enkel in zijn beroemd boek over de fransche omwenteling, in de revolutie de volvoering van een stelsel van begrippen zag. [...] Doch wat hij in de fransche omwenteling bovenal bestreed, waren de gepredikte beginselen, tegen de grondslagen van iedere maatschappij gerigt, die van alle orde, van ieder gezag den ondergang bedoelden, en voor ware vrijheid meest verderfelijik zouden zijn. Haar geheel karakter was hem eene ergernis: en in den gloed zijner verontwaardiging kleurde hij ongetwijfeld voorvallen en personen al te hoog. Er ontbreekt nog één trek aan de beeldtenis, alleen voldoende om in Burke het *type de famille* der anti-revolutionairen te doen herkennen: hij zag dat de twist, die sedert jaren de beschaafde wereld verdeelt, in aard en uitkomst ook de godsdienst betreft.<sup>200</sup>

De onduidelijkheid werd echter niet minder. Fruin had bedoeld dat Groen en de zijnen Burke exclusief voor de antirevolutionaire richting geclaimd hadden, en daar stoorde Fruin zich aan. Heemskerk wilde Groen wel de ruimte laten om Burke voor zijn richting te gebruiken, maar tegelijkertijd zelf, als liberaal, ook de ruimte houden om het met Burke eens te kunnen zijn. Tegen een exclusieve claim van Burke door Groen zou Heemskerk zich ook verzet hebben, wat hij ook feitelijk in 1851 al had gedaan.

---

<sup>198</sup> J. Heemskerk Bzn., 'Robert Peel', *De Gids*, jaargang 14 (1850) 719.

<sup>199</sup> *De Nederlander*, donderdag 9 januari 1851, no. 163.

<sup>200</sup> J. Heemskerk Bzn., 'Het anti-revolutionaire staatsregt in Nederland' in: *De Gids*, jaargang 17, 1853, 491-492.

Een jaar na zijn brochure tegen Groen liet Fruin een vervolg verschijnen, waarin hij antwoordde op Groen en Heemskerk.<sup>201</sup> Ditmaal ging hij dieper in op de in zijn ogen forse verschillen tussen Groen en Burke. Hij signaleerde er drie. Allereerst zag Burke in de Bijbel niet de grondslag van het staatsrecht, terwijl Groen daar wel van overtuigd was. In de tweede plaats was Burke volgens Fruin geen voorstander van het ‘goddelijke recht der overheid, in den zin der Anglicaansche kerk’.<sup>202</sup> Daarmee bedoelde Fruin dat de Anglicaanse kerk tegenover de macht van het parlement de koning steunde in zijn claim van ‘Goddelijke’ legitimiteit. Burke was geen expliciete voorstander van het monarchale stelsel. Juist als Whig in het *House of Commons* kwam hij op voor de rechten van het volk, ter beperking van de rechten van de koning.<sup>203</sup> In de derde plaats had Burke een afkeer van ‘algemeene beginsels’, terwijl Groen er juist ‘ijverig voorstander’ van was. Dat Groen bij Burke veel had gevonden waarmee hij instemde, betekende volgens Fruin niet dat dit ‘toereikend was om hem binnen den naauwen kring van [...] verwanten te trekken. Wordt hij toegelaten, dan dient de kring zoo verruimd dat zij de geheele constitutionele partij omvatten kan’.<sup>204</sup>

Ook in deze brochure valt het op dat Fruin auteurs citeerde waar Groen zich veelvuldig op beriep, zoals Stahl, en opnieuw Burke. Fruins twee brochures over het antirevolutionaire staatsrecht zijn beide opgenomen in zijn *Verspreide Geschriften*. Opmerkelijk is dat Fruin in al zijn werken alleen in deze twee brochures Burke geciteerd heeft. Dat bewijst dat Fruin zich tegen Groens beroep op Burke niet zozeer verzette om zelf Burke als autoriteit te gebruiken, als wel om te laten zien dat Groen zich maar op een deel van Burke’s overtuigingen beriep, en zeker geen ‘discipel’ van de hele Burke genoemd kon worden.<sup>205</sup> Maar sneden Fruins argumenten ook hout? De Pater heeft zich afgevraagd ‘of Fruin, die *omnium consensu* een te degelijk geleerde was om een meening zoo maar uit de lucht te grijpen, geheel ten onrechte Groens verwantschap met Burke’ heeft bestreden.<sup>206</sup> Groen heeft namelijk nooit een antwoord op Fruins bezwaren gegeven. De Pater heeft de schijnbaar grote verschillen die Fruin tussen Burke en Groen heeft aangewezen, sterk genuanceerd. Volgens hem had Burke wel een afkeer tegen de ‘afgetrokken’ (abstracte) beginselen van vooral de rationalistische theorieën a la Rousseau, maar handelde ook Burke vanuit bepaalde algemene principes. Daarnaast was Groen volgens de Pater ook geen onverdeelde voorstander van het ‘Goddelijk recht’ van koningen.<sup>207</sup> Al in zijn *Ongeloof en Revolutie* schreef Groen dat de ‘toepasselijkheid eener algemeene waarheid niet ten nutte alleen

---

<sup>201</sup> Dr. R. Fruin, *De Antirevolutionaire bezwaren van Mr. Groen van Prinsterer tegen onze staat en onze maatschappij overwogen* (Amsterdam 1854).

<sup>202</sup> Fruin, *De Antirevolutionaire bezwaren van Mr. Groen van Prinsterer*, 44.

<sup>203</sup> Fruin, *De Antirevolutionaire bezwaren van Mr. Groen van Prinsterer*, 45-46.

<sup>204</sup> Fruin, *De Antirevolutionaire bezwaren van Mr. Groen van Prinsterer*, 46.

<sup>205</sup> R. Fruin, *Verspreide Geschriften, deel X. Redevoeringen en opstellen van verschillenden aard. II, en: deel XI. Registers* ('s-Gravenhage, 1905).

<sup>206</sup> J.C.H. de Pater, ‘Burke en Groen van Prinsterer’, 69.

<sup>207</sup> J.C.H. de Pater, ‘Burke en Groen van Prinsterer’, 69-81.

van den monarchale staatsvorm' kon dienen.<sup>208</sup> Maar ondanks de Paters nuancerings kunnen Fruins argumenten toch niet helemaal worden ontkracht. Het valt niet te ontkennen dat Groen sommige overtuigingen van Burke niet overnam. Dat Burke bijvoorbeeld krachtig opkwam voor de rechten van de rooms-katholieke inwoners van Ierland, had bij Groen geen navolging. Sterker nog, Groen fulmineerde juist sterk tegen de Aprilbeweging van 1853. Jelle Bijl verwoordt deze relatie tussen Groen en zijn inspiratiebronnen kernachtig, wanneer hij schrijft: 'Wie de inspiratiebronnen van Groens Europese of algemene beschouwingen wil naspeuren, stuit onherroepelijk op het probleem van zijn consequent toegepaste vorm van eclecticisme'.<sup>209</sup> Hoewel Groen in veel met Burke kon instemmen, valt toch niet te ontkennen dat Groen een zekere vorm van eclecticisme ook toegepast heeft ten aanzien van Burke. Zijn instemming met de kritiek van Stahl op Burke is daar een voorbeeld van.

### 2.3 Isaac Capadose: kritiek van een gelijkgestemde

Groen van Prinsterer kreeg wat betreft zijn beroep op Burke niet alleen te maken met kritiek uit liberale kringen. In 1857 publiceerde Isaac Capadose (1834-1920) een geschrift dat grote gelijkenis vertoonde met de brochure over Burke die professor Opzoomer vijf jaar eerder had laten verschijnen. Deze Isaac was een zoon van Abraham Capadose (1795-1874), een joodse medicus die ook betrokken was bij het Réveil en een persoonlijke vriend van Groen. Isaac studeerde rechten in Leiden, promoveerde in 1856 en bekleedde later hoge posten op het ministerie van Koloniën. Hij werd zelfs aangezocht voor de hoge post van gouverneur van Suriname, maar hij bedankte om aan een 'hogere roeping' te gehoorzamen.<sup>210</sup> Hij voelde zich namelijk, protestants opgevoed en belijdend lid van de Hervormde Kerk, steeds meer aangetrokken tot het Irvingianisme<sup>211</sup>. Na de dood van zijn vader in 1876 emigreerde Isaac naar het dorp Albury in Engeland, waar hij een invloedrijk persoon werd in de Catholic Apostolic Church.<sup>212</sup> Isaac behoorde, evenals zijn vader, tot de vriendenkring van Groen van Prinsterer. Hoe en waarom Capadose kwam op het idee om een brochure over Burke in het licht te geven? In zijn *Edmund Burke. Overzicht van het leven en de schriften van een antirevolutionair staatsman* gaf Isaac Capadose als reden voor de uitgave:

Aangenaam werden velen verrast, toen Professor Opzoomer voor een paar jaren zijne Staatskunde van Edmund Burke uitgaf. Een korte ontwikkeling der beginselen van den grooten Staatsman, dien wij alleen door de aanbevelingen in Mr. Groen van Prinsterer's werken kenden, was allen welkom, die eenig belang stellen in staatkundige studiën. Maar de Hoogleraar had zijn werk bestemd voor een

<sup>208</sup> Groen van Prinsterer, *Ongeloof en Revolutie*, 45.

<sup>209</sup> Jelle Bijl, *Een Europese antirevolutionair*, 275.

<sup>210</sup> David Kalmijn, *Abraham Capadose* ('s-Gravenhage 1955) 8-11.

<sup>211</sup> Sekte met volgelingen van de Engelse prediker Edward Irving. Grote nadruk lag op het abstracte en mystieke leven. Vgl. H.C. Voorhoeve, *Het Irvingianisme, eene bijdrage ter beoordeling van het Irvingianisme* (Rotterdam 1867).

<sup>212</sup> Kalmijn, *Abraham Capadose*, 88.

openbare rede; door tijd en vorm gebonden, kon hij dus onze nieuwsgierigheid niet in allen deele bevredigen. Menigeen wenschte iets meer van Burke's levensloop te weten: men verlangde een wegwijzer bij zijne menigvuldige werken. In één woord, men eischte ter aanvulling van Mr. Opzoomer's kernachtige schets iets meer dan een artikel voor een Conversations-lexikon, iets minder dan een breedvoerig verhoog.<sup>213</sup>

De belofte van een levensloop kwam Capadose na. Hij gaf, hoewel summier, een breder overzicht van de geboorte, levensloop en het overlijden van Burke dan dat Opzoomer gedaan had. Voor het overige vertoonde zijn geschrift een opmerkelijke overeenkomst met dat van Opzoomer. Ook hij was vol lof over wat Burke in zijn leven op staatkundig gebied gedaan had. De onderwerpen die hij naast Burke's levensloop behandelde, waren bijna identiek aan datgene waarover Opzoomer geschreven had: dubbelkabinet, Ierland, Amerika, India en Frankrijk; het kwam alles opnieuw aan bod.<sup>214</sup> En de signalering van Burke's overdrijving vinden we ook bij Capadose terug: 'Noch onder zijne staatkundige geloofsgenooten, noch onder zijne tegenstanders zal men iemand vinden, die Burke van overdrijving geheel zal vrijspreken. 't Zij men zijn oordeel over de daden van Hastings, 't zij men zijn strijd tegen de Fransche omwenteling naga, aan eenige schilderingen zal men de al te scherpe kleuren moeten laken'.<sup>215</sup> De opmerkelijke gelijkens tussen Opzoomers geschrift en dat van Capadose doet vermoeden dat Capadose, hoewel hij wel naar verschillende bronnen verwijst, op zijn minst voor een deel het werk van Opzoomer gekopieerd heeft.

Van Capadose's monografie over Burke verscheen een recensie in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*. De recensent was positief, zowel over Burke als over Capadose:

'Het slot is aan eene korte beoordeeling van BURKE gewijd; hierin wordt hij te regt verheven, en meesterlijk in korte trekken 's mans gaven herdacht: die korte mededeelingen geven reeds een totaalindruk van 's mans verdiensten. Zijt gij het met BURKE eens? Niet altijd, maar wij erkennen zijne verdiensten, en de verdiensten van zijn levensbeschrijver in dit boek.<sup>216</sup>

Groen van Prinsterer was minder gelukkig met Capadose's geschrift. Capadose had namelijk in een naschrift zich de vraag gesteld of Burke een antirevolutionair staatsman genoemd kon worden. En bij die vraag had hij ook de Nederlandse antirevolutionaire beweging betrokken. Volgens Capadose kon Burke zeker een antirevolutionair genoemd worden, maar dan in bredere zin dan de Nederlandse antirevolutionaire beweging:

---

<sup>213</sup> I. Capadose, *Edmund Burke. Overzicht van het leven en de schriften van een antirevolutionair staatsman* (Amsterdam 1857) III-IV.

<sup>214</sup> De vergelijking is frappant, geïllustreerd door de paginanummers waarin respectievelijk Opzoomer en Capadose over genoemde onderwerpen schreven: dubbelkabinet: 8-17 en 13-15; Ierland: 20-32 en 21-22; Amerika: 47-61 en 15-21; India/Warren Hastings: 32-46 en 27-39; Frankrijk: 61-76 en 39-50.

<sup>215</sup> Capadose, *Edmund Burke*, 62.

<sup>216</sup> *Vaderlandsche Letteroefeningen*, jaargang 1857, 456.

Nog een woord ter zelfverdediging. Wij noemden Burke een *antirevolutionair* staatsman. In ons land kent men dien naam uitsluitend toe aan eene partij, die door hare standvastigheid en niet minder trouwe dan bekwame verdediging van beginselen zoo niet overeenstemming, ten minsten algemeene achting heeft verdiend en verworven. Zeker tot die partij behoorde hij niet. Om slechts één kenmerkend verschil te noemen, hij was geen voorstander van de leer van 't *Goddelijk regt*. Toch aarzelen wij niet hem *antirevolutionair te noemen*. Er is een meer algemeene antirevolutionaire partij, die zich vereenigt in het bestrijden van 'den revolutiegeest, die overal, waar hij zich vertoont en overal met hetzelfde gevolg een schepping uit niet beproeft'.<sup>217</sup>

Daarbij vroeg Capadose, die verwees naar Opzoomer en dus wist van het liberale beroep op Burke,<sup>218</sup> zich af 'of de klove tusschen *antirevolutionair* (in den algemeenen zin) en *liberaal* onoverkomelijk zou zijn?'<sup>219</sup> Naar zijn overtuiging was de antirevolutionaire partij een beweging waarin ruimte was voor meerdere meningen:

De *antirevolutionaire* partij heeft ruimte voor vele verscheidenheden. Zoowel de voorstanders van de absolute als van de constitutionele monarchie kunnen zich onder hare banier scharen; zij zijn slechts afdeelingen van één geheel, dat tegen den gemeenen vijand *volkssoevereiniteit* kampt. Het Engelsche liberalisme is van ouder dagteekening dan het Fransche stelsel van zuivere democratie: en in dien Engelschen zin was Burke zeer liberaal: hij bleef whig toen hij de Fransche omwenteling bestreed. Mogten er vele zulke *liberale antirevolutionairen* in ons vaderland gevonden worden!<sup>220</sup>

Ook Capadose vond dus, evenals Fruin en in mindere mate Heemskerk, dat Groen en de Nederlandse antirevolutionairen niet het alleenrecht hadden om zich op Burke te beroepen. Burke was volgens hem lid van een bredere antirevolutionaire familie, waarin ook Groen en de Nederlandse antirevolutionairen deel van uitmaakten, maar waar bijvoorbeeld ook plaats was voor Engelse conservatieve liberalen.

Tussen Groen en Isaac Capadose is geruime tijd briefwisseling geweest. Echter, pas vanaf het jaar 1860 is de briefwisseling bewaard gebleven, waarin geen enkele maal Capadose's brochure over Burke genoemd wordt. Onduidelijk is dus of Groen aan Capadose zijn mening heeft laten weten. Wellicht wel, omdat beiden in Den Haag werkzaam waren, Groen als parlementariër, Capadose bij het ministerie van Koloniën. In elk geval heeft Groen in een later stadium kritiek op Capadose uitgeoefend. In een brief aan Abraham Kuyper, die hem gevraagd had om enkele boeken over Burke op te sturen voor een lezing die hij moest voorbereiden, schreef Groen:

---

<sup>217</sup> I. Capadose, *Edmund Burke*, 69.

<sup>218</sup> Capadose verwijst in zijn geschrift niet naar Fruin, Heemskerk en de discussie in *de Nederlander*, maar heeft ongetwijfeld deze discussie gevolgd.

<sup>219</sup> Capadose, *Edmund Burke*, 72.

<sup>220</sup> Capadose, *Edmund Burke*, 72.



Ik zend u per spoor *Rémusat*, *Prior* en *Capadose*. In het *Naschrift* van Capadose doet hij ons m.i. onregt. Door ons een *reactionaire* tint te geven en in onze Christelijk-historische rigting een *fractie* slechts te zien der groote anti-revolutionaire partij, waarvan zij, *ni fallor*, de kern is.<sup>221</sup>

Waar Groen op doelde met zijn ‘*reactionaire* tint’ blijft onduidelijk. Capadose leek daar geen aanleiding toe te geven, maar schreef enkel dat de Groeniaanse richting alleen een onderdeel was van de brede antirevolutionaire partij.

## Besluit

Het beroep op Burke bleek dus vooral uit antirevolutionaire hoek te komen. Liberalen als Opzoomer en Fruin, en een conservatieve liberaal als Heemskerk, verzetten zich tegen een exclusieve claim uit antirevolutionaire hoek, maar uit hun eigen liberale en conservatieve kringen kregen zij niet veel bijval. Iemand als Johan Rudolph Thorbecke (1798-1872) bijvoorbeeld, de zeer vooraanstaande en invloedrijke liberale staatsman, heeft zeer weinig naar Burke verwezen. In zijn uitgegeven briefwisseling komt Burke’s naam alleen voor in een brief van C. Star Numan (1807-1857), hoogleraar in de rechten te Groningen, aan Thorbecke. En dat was nog alleen naar aanleiding van een student die een verhandeling schreef over de staatkundige beginselen van Burke.<sup>222</sup> Jan Drentje geeft in zijn *Thorbecke, een filosoof in de politiek*, een mogelijke sleutel tot de relatie Burke-Thorbecke. Thorbecke had namelijk in zijn *Over de verandering van het algemeen staten-stelsel van Europa sedert de Fransche omwenteling* voor het eerst naar Burke verwezen in een parafrase.<sup>223</sup> In wezen was er volgens Drentje een onderscheid tussen Burke en Thorbecke in de waardering van de Franse Revolutie. Voor Thorbecke waren sommige gevolgen van de Revolutie voor de samenleving zeer negatief, maar ‘tot een afwijzen van de Revolutie als historisch verschijnsel leidde dit niet. Thorbeckes idealistische geschiedconcept maakte het mogelijk de Revolutie in een veelomvattend historisch proces te begrijpen De revolutie was geen ‘buitengewoon verschijnsel’ maar ‘antecedent’ voor de volgende leeftijden”.<sup>224</sup> Dus ook al hadden zowel Thorbecke als Groen een afkeer van de revolutionaire begrippen,<sup>225</sup> in de Revolutie kwamen ‘nieuwe ideeën tot uitdrukking’ die

<sup>221</sup> Groen aan A. Kuyper, 8 november 1869, *Briefwisseling*, VI, 52.

<sup>222</sup> C. Star Numan aan J.R. Thorbecke, 22 juni 1835, *Briefwisseling*, II, 231-232.

<sup>223</sup> J.R. Thorbecke, *Over de verandering van het algemeen staten-stelsel van Europa sedert de Fransche omwenteling* (Leiden 1831) X-XI: De revolutiegeest bleef ook in de Diplomatie zich zelve getrouw. Hij beproeft overal, waar hij zich vertoont, en overal met hetzelfde gevolg, eene schepping uit niet. Hij wil bezit zonder verwerving, een tegenwoordig aanzijn zonder voorleden, en eene toekomst, die hij stuit in de geboorte. Hij kampte voorheen tegen hetgeen bestond; hij kampt nu tegen de uitvoering zijner eigen theorieën. Hij is de onverzoenlijke vijand van Burger- en Volkenstaat, welke, om mij van Burke’s woorden te bedienen, een verbond is van regt niet alleen tusschen de levenden, maar tusschen de levenden, de gestorvenen en hen die nog moeten geboren worden.

<sup>224</sup> Jan Drentje, *Thorbecke, een filosoof in de politiek* (Amsterdam 2004) 269. Drentje schrijft in een voetnoot, pag. 580: ‘Thorbecke bezat van Burke *Oeuvres politiques. Reflexions sur la Revolution de France* (Parijs 1823) en de eerste acht delen van diens *Works* (London 1822-’27)’.

<sup>225</sup> J.B. Manger jr., *Thorbecke en de historie* (Utrecht 1986) 81.

Thorbecke wilde waarden als bijdrage van de ‘algemene historische ontwikkeling’, een waardering die Burke en Groen niet konden meemaken.<sup>226</sup>

Wat betreft de Nederlandse conservatieven is het eenzelfde verhaal. Ronald van Raak heeft in zijn proefschrift over het Nederlandse conservatisme in de negentiende eeuw een vergelijking gemaakt tussen de ideeën van Burke en die van de conservatieve chemicus Gerrit Jan Mulder (1802-1880), een vergelijking die min of meer illustratief kan worden genoemd voor de conservatieve richting als geheel. Deze Mulder, arts van beroep, ging zich na de grondwetswijziging van 1848 intensief met de politiek bezighouden, omdat hij het oneens was met de richting die onder leiding van Thorbecke werd ingeslagen.<sup>227</sup> Met de vergelijking tussen Burke en Mulder die van Raak maakt, wordt duidelijk dat Mulder zich met zijn humanistische levensbeschouwing onderscheidde van conservatieven als Burke, Francois René de Chateaubriand (1768-1848), Karl Ludwig von Haller (1768-1854) en Joseph-Marie de Maistre (1753-1821). Was de Franse Revolutie voor hen hét voorbeeld van ‘de overschatting van de mogelijkheden van de mens’, een ‘les in bescheidenheid’, Mulder had daarentegen een groot vertrouwen in de mens als medeschepper van de samenleving, onder meer ingegeven door zijn leermeesters J.F.L. Schröder (1774-1845) en P.W. van Heusde (1778-1839).<sup>228</sup>

De Burke-receptie in Nederland in deze periode week sterk af van de internationale receptie. Waar Burke in de andere Europese landen steeds meer als een ‘liberale utilitarist’ gezien ging worden, en zijn revolutie-kritische geschriften als een ‘afwijking’ steeds meer op de achtergrond kwamen, bleef in Nederland juist zijn reputatie als conservatief, of liever antirevolutionair, staan. Liberalen als Opzoomer, Fruin en Heemskerk probeerden dit wel in meer of mindere mate te ontkennen, maar bevestigden juist door hun bezwaren de bestaande perceptie. Dat kwam omdat zij er niet in slaagden de werkelijk liberale overtuigingen van Burke voor het voetlicht te brengen. Toen Fruin zijn afkeuring liet blijken over Groens beroep op Burke, ging hij redetwisten over ‘abstracte beginselen’ en ‘soevereiniteit’. Doordat de liberalen daarmee in het door Groen gevormde Burke-kader bleven discussiëren, slaagden zij er niet in om van Burke een liberaal te maken. Meer nog, zij versterkten juist het beeld van Burke als conservatief.

De discussie die zich rond het midden van de negentiende eeuw ontspon wat betreft het beroep op de ideeën van Edmund Burke, was omvangrijk vergeleken met de periode die zich hierna aandeed. Alleen Groen van Prinsterer slaagde erin zijn ‘Burke-erfenis’ succesvol over te brengen op een veelbelovende leerling: Abraham Kuyper. Daarover meer in het volgende hoofdstuk.

---

<sup>226</sup> Jan Drentje, *Thorbecke*, 269.

<sup>227</sup> Ronald van Raak, *In naam van het volmaakte, conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw, van Gerrit Jan Mulder tot Jan Heemskerk Azn.* (Amsterdam 2001) 52.

<sup>228</sup> Van Raak, *In naam van het volmaakte*, 39-43.

### 3. Burke, Kuyper en de Tweede Kamer

Het contact tussen Groen en Abraham Kuyper werd gelegd in 1867. Kuyper had een brochure geschreven over het stemrecht in de kerk. Moest dat recht bij de leden blijven liggen, of moesten de leden de kerkenraad machtigen?<sup>229</sup> Groen las dit geschrift, en viel Kuyper bij als voorstander van het presbyteriaanse model.<sup>230</sup> Vanaf die periode kwam het tot een regelmatige briefwisseling, waarin Kuyper Groen veel om raad vroeg. Dat was ook het geval in 1869. Kuyper, toen predikant in Utrecht, was samen met B.J.L. baron de Geer van Jutphaas (1816-1903) betrokken geraakt bij de oprichting van een Debating-club voor theologie- en rechtenstudenten, *Philistoria*. Afgesproken was dat hij samen met de Geer afwisselend de lezingen zou verzorgen. Kuyper vroeg Groen wat hij hem zou aanraden om te behandelen: 'Ik wou om te beginnen wel eens nemen: Stahl en Bunsen, [...] of zou het frisscher zijn Burke's verschijning te nemen, en zoo ja, bezit gij daarover ook een betrouwbare biographie?'<sup>231</sup> Groen antwoordde spoedig. Van Stahl en Bunsen had hij niet veel literatuur beschikbaar, maar over Burke had hij het geschrift van Capadose, een biografie van Burke door J. Prior en een werk van Ch. De Rémusat over Engeland in de achttiende eeuw.<sup>232</sup> Kuyper koos voor een lezing over Burke, en vroeg Groen dan ook om 'Capadose, Prior en Rémusat voor een viertal weken af te staan'.<sup>233</sup> Toen de lezing eenmaal was voorbereid, zond Kuyper het geleende terug, met daarbij de speech die hij zou houden.<sup>234</sup> Groen was meer dan enthousiast:

waarde vriend! Onmiddellijk heb ik, met terzijdestelling van alles, uw Burke gelezen, behoef ik erbij te voegen? Met dezelfde ingenomenheid als doorgaans wat uit uw pen, uit uw verstand en hart komt. Kritiek heb ik niet. Het spreekt vanzelf, dat ik u daarmee, noch een banaal compliment wil maken, noch u van uw eigen nadere toetsing, vóór de uitgaaf althans, wil afhouden. [...] Maar, ik herhaal het, uwe rede heb ik tout d'un trait gelezen met, ik moet het woord gebruiken, opgetogenheid over de helderheid en kracht van het, uit de schriften en levensgeschiedenis van mr. Opzoomer's tegenvoeter<sup>235</sup>, ontleende betoog.<sup>236</sup>

---

<sup>229</sup> Abraham Kuyper, *Wat moeten wij doen, het stemrecht aan ons zelven houden of den kerkeraad machtigen? Vraag bij de uitvoering van Art. 23* (Culemborg 1867)

<sup>230</sup> Kuyper, *Tot een voorbeeld zult gij blijven*, 186-187.

<sup>231</sup> A. Kuyper aan Groen, 1 november 1869, *Briefwisseling*, VI, 47-48.

<sup>232</sup> Groen aan A. Kuyper, 5 november 1869, *Briefwisseling*, VI, 49-50.

<sup>233</sup> A. Kuyper aan Groen, 6 november 1869, *Briefwisseling*, VI, 52.

<sup>234</sup> Deze speech wordt niet vermeldt in de Kuyper-bibliografie: Abraham Kuyper, *An Annotated Bibliography 1857-2010* (Leiden 2011)

<sup>235</sup> Bedoeld wordt Capadoses *Edmund Burke, Overzicht van het leven en de schriften van een antirevolutionair staatsman*.

<sup>236</sup> Groen aan A. Kuyper, 14 december 1869, *Briefwisseling*, VI, 67-68.

### 3.1 From heaven moet het komen

Kuypers interesse voor Burke was geen bevestiging. In een lange reeks van geschriften is de invloed van Burke terug te vinden. Na de lezing voor *Philistoria*, die gehouden werd op 21 maart 1870,<sup>237</sup> is de invloed van Burke vervolgens te vinden in wederom een lezing die Kuyper in 1871 verzorgde over *Het modernisme*. In deze lezing stelde Kuyper zich vooral te weer tegen het modernisme dat het christendom van zijn dagen had beïnvloed. En dat modernisme moest met kracht tegengewerkt worden. Met een dramatisch getoonzette analogie toonde Kuyper de noodzaak van actie:

Alles gist en kookt om en onder u, de hechtste fundamenten worden gerammeid, de diepste beginselen omgewoeld. Het is schier, of het woest gegil der Fransche revolutie in '93 nog slechts het wild praeludium is geweest op den forschen strijdmarsch, die nu eerst voor onze ooren zou worden gespeeld. Ook in zulk een tijdsgewricht zou men nog kunnen wanen, dat terugblijven uit dien strijd beter ware, dan door eigen daad dien aan te wakkeren. Of.... Staalt verzet niet 's vijands moed, blaast niet zelfverweer het vuur te feller aan?<sup>238</sup>

Vervolgens schetste hij hoe Burke op een dag in 1791 in het Lagerhuis vastbesloten de jarenlange vriendschap met Charles James Fox (1749-1806) verbrak, nadat Fox zich had uitgesproken vóór de revolutionaire beginselen die Burke had bestreden:

Dát is Burke te veel. Hij aarzelt geen oogenblik, vraagt het woord, en weerlegt niet slechts Fox' betoog, maar breekt, breekt openlijk, breekt plotseling, breekt ten aanhooren van heel Engeland den teederen vriendschapsband, die hem straks dertig jaren aan Fox verbonden hield. En of Fox al in tranen uitbarstte, en hem bezwoer, niet met zijn trouwen vriend te breken, Burke bleef onverzettelijk, onverbiddelijk. Waar het beginselen gold, wist hij van geen plooiën:<sup>239</sup>

De orthodoxe christenen moesten, met Kuyper aan het hoofd, met dezelfde toewijding en zelfverloochening de strijd tegen het Modernisme aangaan: 'de strijd tegen het Modernisme is[...] onzerzijds niet meer te mijden. Dat is wel droef, want onze godsdienst verliest iets van haar

---

<sup>237</sup> Deze lezing schijnt helaas niet bewaard gebleven te zijn. Wel zijn bewaard een negental stellingen die Kuyper op deze lezing verdedigde. Echter gaan deze stellingen niet over Burke, maar zijn algemener geformuleerd. Zo luidde de eerste stelling: 'Er zijn slechts twee uitgangspunten van Staatkundige richting: *Het Christelijk beginsel en het beginsel van 1789*', J.C. Rullmann, *Kuyper-bibliografie*, 3 delen (Den Haag 1923-1940) 83. Dat Kuyper op deze bewuste avond naast de stellingen wel over Burke gesproken heeft, blijkt uit een brief van T.A.J. van Asch van Wijck, vicaris van het *Philistoria*-bestuur, aan Groen: 'Aangename avonden hebben wij reeds mogen doorbrengen onder de leiding en het gehoor van prof. de Geer en dr. Kuyper; waar de eerste ons achtereenvolgens heeft trachten duidelijk te maken waarvan de Christelijk historische rigting uitging; hoe de staten ontstaan waren en welke verhouding er is tusschen kerk en staat, daar schetste dr. Kuyper ons een man als Burke en ontwikkelde zijne negen stellingen, die ik de vrijheid neem u hiernevens toe te zenden', T.A.J. van Asch van Wijck aan Groen, 28 april 1870, *Briefwisseling*, VI, 126.

<sup>238</sup> Abraham Kuyper, *Het Modernisme een fata morgana op christelijk gebied* (Amsterdam 1871) 5.

<sup>239</sup> Kuyper, *Het Modernisme*, 6-7.

geur, zoo we die bepleiten moeten eer we haar genieten'.<sup>240</sup> Maar, schrijft Kuyper, 'ten spijt van dien tegenzin, voegt het ons, ook in dit opzicht, met Burke te belijden: 'Such is now the misfortune of our age, that everything is to be discussed, as if the truth of religion were to be always a subject rather of altercation than enjoyment''.<sup>241</sup> Dit citaat is opmerkelijk, omdat, zoals Kuyper zelf ook aangaf in een voetnoot,<sup>242</sup> Burke niet had geschreven 'as if the truth of religion' maar 'as if the Constitution of our country'. Kuyper had dus de woorden 'the truth of religion' zelf ingevoegd in plaats van Burke's woorden, maar veranderde daardoor wel de strekking van Burke's uitspraak, in een betekenis die Burke zelf daaraan niet had gegeven. Burke was staatsman, onderkende het groot belang van religie voor de maatschappelijke structuren van een samenleving,<sup>243</sup> maar was geen theoloog die zich bezighield met theologische discussies. Dus kan de vraag worden gesteld, of Kuyper recht deed Burke op deze wijze te citeren? Was Burke echt een 'antirevolutionair in merg en been' in Kuyperiaanse zin?<sup>244</sup> Spande hij Burke hier niet onterecht voor zijn kar?

Uit *Het Modernisme* blijkt ook, dat Kuyper zich niet alleen door middel van Capadose, Prior en Rémusat in Burke had verdiept, maar dat hij ook wist van Opzoomers oratie. Hij schreef namelijk in een voetnoot, waarin hij de *Reflections* een modelgeschrift noemde en een standaardwerk dat voor de kennis van de Antirevolutionaire richting onmisbaar was: 'Prof. Opzoomer's oratie, die Burke in een liberaal omgiet, hoop ik afzonderlijk te bestrijden. In schets ligt mijn betoog reeds gereed'.<sup>245</sup> Deze schets schijnt helaas niet bewaard gebleven te zijn. Wel is op te maken dat Kuyper, net als zijn leermeester Groen, Burke exclusief voor de antirevolutionaire richting wilde claimen.<sup>246</sup>

Uitgestudeerd in Burke was Kuyper nog niet. Toen hij in 1873 een tijdlang met zijn gezondheid tobde, nam hij de gelegenheid te baat om 'den geheelen Burke door te lezen', zo schreef hij aan Groen. 'Nu heb ik een arsenaal van Burkesche citaten'.<sup>247</sup> Deze citaten uit Burke's werk, zo'n 30 blaadjes met aantekeningen, is in Kuypers archief bewaard gebleven. Daaruit blijkt dat hij de acht-delige serie van Burke's *Works*, in 1823 uitgeven door Thomas McLean, grondig had doorgenomen. Uit Burke's belangrijkste geschriften had hij citaten opgenomen.<sup>248</sup> Naast

---

<sup>240</sup> Kuyper, *Het Modernisme*, 7.

<sup>241</sup> Kuyper, *Het Modernisme*, 7.

<sup>242</sup> Kuyper, *Het Modernisme*, 58, voetnoot 2.

<sup>243</sup> J.C.H. de Pater, 'Edmund Burke's strijd tegen de Fransche revolutie en zijn invloed in Nederland', *Stemmen des Tijds, maandschrift voor Christendom en Cultuur*, elfde jaargang, volume II, 156-196 (1922) 180.

<sup>244</sup> Kuyper, *Het Calvinisme oorsprong en waarborg onzer constitutionele vrijheden* (Amsterdam 1874) 61.

<sup>245</sup> Kuyper, *Het Modernisme*, 57, voetnoot 1.

<sup>246</sup> In *Het Calvinisme*. drukte Kuyper zich tegen Opzoomer nog radicaler uit: 'Protest tegen den roof van dezen staatsman aan onze richting werd ingeleverd door Mr. J. Capadose. Voetnoot 115, pag. 76.

<sup>247</sup> A. Kuyper aan Groen, 7 maart 1873, *Briefwisseling*, VI, 414.

<sup>248</sup> Archief Abraham Kuyper. Vrije Universiteit Amsterdam, Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) Collectienummer 154, inventarisnummer 303-1: Aantekeningen uit werken van Burke, microfiche nr. 1672. De belangrijkste titels waaruit Kuyper

deze uitgave van McLean, die hij waarschijnlijk van Groen geleend had,<sup>249</sup> maakte hij ook nog een serie korte verwijzingen bij een uitgave van Burke's werk door Henry G. Bohn.<sup>250</sup> Wat valt op bij het analyseren van deze citaten? Kuyper, die niet altijd letterlijk een citaat overnam, maar ook wel eens samenvatte, of zijn eigen gedachte verwerkte in de citaten, nam enkele verwijzingen op naar de Engelse 'Glorious Revolution' van 1688, die door Burke werd afgezet tegen de Franse Revolutie. Maar veruit de meeste citaten die Kuyper opnam, gaan over religie, kerk en de verderfelijke invloed van atheïsme. Illustratief en samenvattend is het citaat dat hij opnam uit Burke's *Thoughts on French Affairs* (1791): 'Of all men the most dangerous is a warm, hot headed, zealous atheist'.<sup>251</sup> Door Kuypers typische mix van verwijzing en eigen interpretatie, waarbij hij zowel Engels als Nederlands door elkaar heen gebruikte, maken zijn aantekeningen een rommelige indruk. Typerend daarvoor is bijvoorbeeld een samenvatting van de zin 'I would add my voice with better, and I trust, more potent charms, to draw down justice and wisdom and fortitude from heaven, for the correction of human vice, and the recalling of human errors from the devious ways into which it has been betrayed'.<sup>252</sup> Wat Kuyper ervan maakte? 'From heaven moet het komen'.<sup>253</sup>

Kuyper bood Groen zijn notities aan, die juist bezig was om over Burke te schrijven in de *Nederlandsche Gedachten*.<sup>254</sup> Kuyper zelf gebruikte ze ter voorbereiding voor een lezing over *het Calvinisme*, een lezing die hij in 1874 zou houden.<sup>255</sup> Daarin gebruikte hij Burke vooral om te bewijzen dat de Franse Revolutie van een heel andere orde was geweest dan andere revoluties:

Van revolutiën in den gewonen zin zijn we zoo weinig afkeerig, dat veeleer Griekenlands opstand tegen Perzie onze bewondering, Zwitserlands opstand tegen de Habsburgen onze sympathie, de opstand der vaderen tegen Spanje onze liefde, Englands 'glorious revolution' onze genegenheid en Amerika's vrijmaking onze onbewimpelde goedkeuring wegdraagt. [... Maar] als men Englands 'glorious

---

aantekeningen maakte: *A Vindication of Natural Society* (1756), *Present State of government* (1756), *Thoughts on the Cause of Present Discontents* (1770), *Speech on American Taxation* (1774), *Speech at Mr. Burke's Arrival at Bristol, and at the Conclusion of the Poll* (1774), *Speech on moving his Resolutions for Conciliation with the Colonies* (1775), *A Letter from Mr. Burke, to the Sheriffs of Bristol, on the Affairs of America* (1777), *Speech on the East-India Bill* (1783), *Reflections on the Revolution in France* (1790), *Thoughts on French Affairs* (1791) en *Letters on the Proposals for Peace with the Regicide Directory of France* (1795).

<sup>249</sup> Spruyt, 'Art is man's nature', 22.

<sup>250</sup> *The Works of the Right Honourable Edmund Burke*, nine volumes, London, Henry G. Bohn. Of het de editie van 1846 of van 1854 is geweest, is niet duidelijk.

<sup>251</sup> Edmund Burke, *Thoughts on French Affairs* in: *The Works of the Right Honourable Edmund Burke*, Vol. VII, (London, Thomas McLean, 1823) 62.

<sup>252</sup> Edmund Burke, *A Letter to William Elliot, Esq.* 1795 in: *The Works of the Right Honourable Edmund Burke*, Vol. VII, (London, Thomas McLean, 1823) 320.

<sup>253</sup> Archief Abraham Kuyper, Vrije Universiteit Amsterdam, Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) Collectienummer 154, inventarisnummer 303-1: 'Aantekeningen uit werken van Burke', microfiche nr. 1672.

<sup>254</sup> A. Kuyper aan Groen, 21 januari 1874, *Briefwisseling*, VI, 498. Zie voor Groen over Burke in de *Nederlandsche Gedachten* hoofdstuk 2, paragraaf 2.1 'Groen van Prinsterer en Burke.

<sup>255</sup> A. Kuyper, *Het Calvinisme oorsprong en waarborg onzer constitutioneele vrijheden* (Amsterdam 1874).

revolution' met de Fransche vergelijken wil, antwoordt hij [Burke]: 'Our revolution and that of France are just the reverse of each other in almost every particular and in the whole spirit of the transaction'<sup>256</sup>

Het was juist de 'ondertbovenkeering der maatschappij' en de systematisch antichristelijke leer van de Franse Revolutie die Burke tegenstond, en Kuypers dankbaar citeerde. Net als in *Het Modernisme* hamerde Kuypers op de noodzaak dat de 'Hollandse Calvinisten' de strijd zouden voeren voor 'gewetensvrijheid, de vrijheid der drukpers, de vrijheid van vereeniging en der gedachte. [...] Wat we willen is vrijmaking der Kerk, door ze eerlijk en volstrekt van den Staat te scheiden, ook in financiële zin'.<sup>257</sup>

Wanneer we Kuypers beroep op Burke analyseren, zien we dat hij weliswaar vaak naar Burke verwees, maar dat dit zeer beperkt bleef tot twee onderwerpen. Eerst en vooral gebruikte hij Burke's onderscheiding tussen de Franse Revolutie van 1789 en alle andere mogelijke revoluties. Dat deed Kuypers in *Het Calvinisme*, maar ook in de Stone-lezingen die hij in 1898 aan het Princeton Theological Seminary in Amerika hield, waar hij de hoorders erop wees dat Burke ook 'uw eigen opstand tegen Engeland' had verdedigd.<sup>258</sup> Die onderscheiding tussen revoluties kwam veel later, in 1916/1917, nogmaals terug in Kuypers *Antirevolutionaire Staatkunde*.<sup>259</sup> Zowel Kuypers-biograaf Jeroen Koch als George Harinck wijzen in hun Kuypers-studies ook op deze 'revolutie-invloed' van Burke op Kuypers. Koch merkt op dat Kuypers zich wel op Burke beriep, maar dat Burke 'geenzins een antirevolutionair was in de betekenis die Kuypers aan de term gaf'. Kuypers 'identificatie met de Britse denker berustte' volgens Koch, 'voor een deel op begripsverwarring'.<sup>260</sup> Het calvinisme dat Kuypers als 'blauwdruk ter ordening van de samenleving' wilde inzetten, zou voor Burke te veel een abstract beginsel zijn geweest. Desondanks kon Kuypers zich volgens Koch wel 'met enig recht' op Burke beroepen, vooral waar het erom ging dat democratie en vrijheid niet noodzakelijk voortvloeiden uit revolutie en liberalisme. Vrijheid en democratie, begrippen die Kuypers zowel in kerk als staat wilde toepassen, waren 'door God gewild en met den aard van het Christendom in overeenstemming'.<sup>261</sup> Harinck schrijft dat in Kuypers Stone-lezingen een levens- en wereldbeschouwing gepresenteerd werd, die

een afwijzing van het moderne denken van die dagen (bevatte), samengevat in dat ene begrip: Franse Revolutie. Het modernisme - de geestesgesteldheid die met de Verlichting en de Romantiek baanbrak -

---

<sup>256</sup> Kuypers, *Het Calvinisme*, 61.

<sup>257</sup> Kuypers, *Het Calvinisme*, 62-63.

<sup>258</sup> A. Kuypers, *Het Calvinisme. Zes Stone-lezingen in oktober 1898 te Princeton (N.J.) gehouden* (Amsterdam 1898) 77.

<sup>259</sup> A. Kuypers, *Antirevolutionaire Staatkunde, met nadere toelichting op ons Program*, deel I, (Kampen 1916) 457; deel II (Kampen 1917) 715.

<sup>260</sup> Jeroen Koch, *Abraham Kuypers, een biografie* (Amsterdam 2006) 136.

<sup>261</sup> Koch, *Abraham Kuypers*, 135-136.

betekende naar Kuypers oordeel een omverwerping van de christelijke cultuur, die Europa meer dan een millennium had gestempeld. De Franse revolutie was voor Kuyper de ultieme uiting van de eenmaal aangeheven ongeloofkreet. [...] Van de eerste tot de laatste bladzijde van deze lezingen roert de revolutie van 1789 zich op de achtergrond als de grote bedreiging voor zijn op ontwikkeling en uitverkiezing gebaseerde levensvisie.<sup>262</sup>

Voor de afwijzing van die revolutionaire bedreiging was Burke natuurlijk uitermate dienstig. Reden voor Harinck om Kuyper met Burke in het internationale conservatieve kamp te plaatsen, niet als behoudzuchtige hervormingstegenstanders, maar wel als intellectuelen die tegen abstracte beginselen de waarde van religie en historische ontwikkeling plaatsten.

In de tweede plaats was de dramatisch verbroken vriendschap tussen Burke en Fox voor Kuyper een favoriete verwijfsplaats. Dat deed hij niet alleen in *Het Modernisme*, zie boven, maar ook in een rede die hij op 1 oktober 1906 in Amsterdam hield: *Bilderdijk in zijne nationale beteekenis*.<sup>263</sup> Kuyper plaatste Bilderdijk in een rij van helden die in de strijd hebben gestaan 'waar geesten tegen geesten botsen, waar één dier ontzettende uren van ontkenning nadert, waarin heel 't rad van 's werlds loop een volle tand wordt omgezet'. In die rij van helden stond, volgens Kuyper, ook Burke:

Voor wie Bilderdijk begrijpen wil, is bestudeering van een man als Edmund Burke daarom zoo leerzaam, omdat beide deze mannen zich in eenzelfde strijd gewikkeld zagen. Door de *Aboriginal Societies* waren destijds ook onder de Engelsche Whigs den denkbeelden der Encyclopaedisten voortgeplant, en toen Burke, wiens roem reeds hoog stond door zijn optreden voor de kolonisten in Amerika, de Fransche Revolutie aanviel, was aanvankelijk de tegenzin tegen hem zoo sterk, dat hij met Fox breken moest, en dat men op een diner weigerde naast hem te gaan zitten, juist zooals het met Bilderdijk voorviel in de Maatsch. Van Ned. Letterkunde. [...] Nu is 't opmerkelijk, hoeveel Burke met Bilderdijk gemeenschappelijks heeft, niet alleen met zijn denkbeelden, maar tot zelfs in zijn fouten, zijn karakter en lot. Ook hij eindigde met te verarmen maar kreeg toen van Englands koning een inkomen van 1200 pond, zegge van f. 14.500. Ook hij dorst 't eerst in Engeland het voor de Roomschen opnemen. Ook hem wordt verweten dat hij voor luim en jok geen zin had. Ook zijn oude dag was, zooals Morley schrijft 'desolated and void'. Ook van hem meldt hij, dat zijn tegenstanders hem 'never mentioned without bitterness. [...] Maar ook van Burke wordt getuigd, evenals van Bilderdijk dat hij wel buiten de maatschappij stond, maar in zijn kleine omgeving een vriendelijk en beminnelijk man was, 'a man to be loved'.<sup>264</sup>

Ondanks Kuypers waardering van Burke, kan zijn beroep op Burke dus behoorlijk selectief genoemd worden. Veel sterker dan Groen bijvoorbeeld had Kuyper een uitgewerkt programma

---

<sup>262</sup> George Harinck, 'Abraham Kuyper als conservatief cultuurdenker', *Radix, multidisciplinair kwartaaltijdschrift over christelijk geloof en wetenschap*, jaargang 29, nr. 1 (2003) 37-50, aldaar 39-40.

<sup>263</sup> A. Kuyper, *Bilderdijk in zijne nationale beteekenis, rede gehouden te Amsterdam op 1 Oct. 1906* (Amsterdam 1906)

<sup>264</sup> Kuyper, *Bilderdijk in zijne nationale beteekenis*, voetnoot 2, 67-68.



dat in de politiek verwezenlijkt moest worden. 'Wat dat aanging', schrijft Koch, 'leek Groen Burke beter te hebben begrepen dan Kuyper'. Nota bene Alexander Frederik de Savornin Lohman (1837-1924), vanaf 1879 Tweede Kamerlid en leider van de antirevolutionaire Kamerclub, citeerde Burke's *Speech to the Electors of Bristol* dat een Kamerlid zich niet door iemand van buiten het parlement moest laten gezeggen, maar de kiezer ook zijn eigen verstand en oordeel schuldig was.<sup>265</sup> Dat deed hij in een brief gericht aan Kuyper, omdat die, zelf buiten de Tweede Kamer, een strakke partijdiscipline voor ogen had, waar de antirevolutionairen Kamerlieden zich onder moesten schikken. Voor Lohman was dit standpunt strijdig met de eigen verantwoordelijkheid en onafhankelijkheid van elk Kamerlid, waarbij hij Burke aan zijn zijde had.<sup>266</sup> Kuyper had Burke's *Speech to the Electors of Bristol* wel gelezen en ook aantekeningen gemaakt, maar in dat standpunt kon hij zich blijkbaar minder vinden dan de thema's waarvoor hij Burke wel inzette.<sup>267</sup>

### 3.2 Burke en de onafhankelijkheid der afgevaardigden

Dit beginsel, de onafhankelijkheid van de afgevaardigde ten opzichte van zijn kiezers, had Burke aan de orde gesteld in een speech in 1774 voor de kiezers van het district dat hem afgevaardigd had naar het Lagerhuis, Bristol. Daarin had Burke benadrukt dat een afgevaardigde niet de belangen alleen van zijn eigen district diende, maar de belangen van het hele volk. Een gedeelte uit deze speech werd ook in de Tweede Kamer geciteerd, door de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken, Jan Heemskerk Azn. (1818-1897). Deze minister, tegelijkertijd voorzitter van de ministerraad, was evenals zijn neef Jan Heemskerk Bzn. een bewonderaar van Edmund Burke, volgens hem 'één der groote meesters in constitutioneele wijsheid en beleid, tot wie wij thans nog opzien'.<sup>268</sup> Heemskerk nu beschuldigde de afgevaardigden van Sneek en Goes, die volgens hem hadden beweerd 'dat de Volksvertegenwoordiging de verschillende belangen der standen moet vertegenwoordigen'. Daartegenover stelde hij de woorden van Burke:

Het Parlement is geen congres van afgezanten, die verschillende, onderling strijdige belangen vertegenwoordigen, welke ieder van hen verdedigt, zooals een agent of een advocaat voor zijne cliënten tegenover andere agenten of advocaten spreekt; maar het Parlement is een beraadslagend lichaam uit onze natie gekozen met en voor één belang, dat van het geheel, waarbij geen plaatselijke bedoelingen noch plaatselijke voorkeur den weg mogen wijzen, maar het algemeen welzijn, als zoodanig erkend door betoogen uit redenen van algemeen belang geput. Gij kiest een lid; maar wanneer gij hem hebt gekozen, is bij geen lid voor Bristol, maar alleen een deel van bet Parlement.<sup>269</sup>

<sup>265</sup> Koch, *Abraham Kuyper*, 346.

<sup>266</sup> A.Th. van Deursen, 'Alexander Frederik de Savornin Lohman' in: A.Th. van Deursen, *In gemeenschap met de tijd* (Amsterdam 1997) 244.

<sup>267</sup> 'Aantekeningen uit werken van Burke', Archief Abraham Kuyper

<sup>268</sup> *Handelingen Tweede Kamer*, 69<sup>e</sup> zitting, 17 maart 1887.

<sup>269</sup> *Handelingen Tweede Kamer*, 69<sup>e</sup> zitting, 17 maart 1887.

De Savornin Lohman, hij was de afgevaardigde uit Goes, verzette zich tegen Heemskerk gevolgtrekking. Volgens hem was 'diergelijke onzin van anti-revolutionaire zijde nooit verkondigd'.<sup>270</sup> Dat het beroep op Burke niet altijd eenduidig was, bleek al uit een verwijzing naar Burke enkele jaren eerder, toen de conservatieve afgevaardigde W. Wintgens (1818-1895) bij een *Algemeene beraadslaging* het feit hekelde dat het niet lukte om een Kabinet samen te stellen. In zijn ogen lag de oorzaak daarvoor vooral bij het ontbreken van politieke partijen, 'politieke meerderheden tegenover politieke minderheden'.<sup>271</sup> Volgens Wintgens kon alleen uit een 'strijd van politieke partijen en rigtingen' een 'gezonde partijformatie' ontstaan. Daarbij verwees hij naar Burke, 'één der welsprekendste en vermaardste staatslieden van Engeland':

Deze zegt: 'Eene partij is eene verzameling van mannen, die zich hebben verenigd met het doel om het nationaal belang door hunnen vereenigde krachten te bevorderen, in overeenstemming met algemeene beginselen waaromtrent zij een-stemmig gezind zijn.'<sup>272</sup>

De verwijzingen naar Burke in de Eerste en Tweede Kamer zijn niet talrijk, ongeveer een dertigtal in de hele negentiende eeuw. Daarin werd Burke en zijn rol als aanklager tegen Warren Hastings het meest aangehaald<sup>273</sup>, terwijl een verwijzing naar Burke's afkeer tegen abstracte en revolutionaire beginselen een goede tweede plaats innam.<sup>274</sup> Ook favoriet was een verwijzing naar het 'kenmerk van den echten staatsman', namelijk de 'geneigdheid om te behouden met kracht en werkzaamheid tot verandering'.<sup>275</sup> De meeste verwijzingen kwamen van antirevolutionaire Kamerleden als L.W.Ch. Keuchenius (1822-1893), A. baron Mackay (1806-1876), Groen van Prinsterer en Kuyper. Maar dus ook enkele van conservatieven en behoudende liberalen als Heemskerk en Wintgens.

In de tijdschriften uit deze periode is dezelfde houding ten opzichte van Burke te vinden. J. Heemskerk Bzn. schreef, zoals in het vorige hoofdstuk al duidelijk werd, tamelijk veel over Burke in *de Gids*. In zijn Staatkundige overzichten en beschouwingen noemde hij Burke als een man 'die bij iedere partij bijna als klassiek gezag wordt beschouwd'.<sup>276</sup> De onderwerpen waren gelijk aan die in de Tweede Kamer te horen waren: Burke en partijvorming, Burke en hervorming in plaats van revolutie, en Burke als staatsman tussen Pitt, Fox, Canning en Sheridan. Zo schreef Leidse hoogleraar in de godsdienstgeschiedenis C.P. Tiele (1830-1902) in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van 1875 een artikel over 'Macaulay als redenaar'. Daarin

---

<sup>270</sup> *Handelingen Tweede Kamer*, 69<sup>e</sup> zitting, 17 maart 1887.

<sup>271</sup> *Handelingen Tweede Kamer*, 33<sup>e</sup> zitting, 4 december 1882.

<sup>272</sup> *Handelingen Tweede Kamer*, 33<sup>e</sup> zitting, 4 december 1882.

<sup>273</sup> Zie, onder meer: *Handelingen Tweede Kamer*, 23 december 1850; 20<sup>e</sup> zitting, 15 november 1883; 21<sup>e</sup> zitting, 16 november 1883; 19 november 1883;

<sup>274</sup> Zie, onder meer: *Handelingen Tweede Kamer*, 2 oktober 1848; 13 augustus 1853; 1 december 1897.

<sup>275</sup> Zie, onder meer: *Handelingen Tweede Kamer*, 13 mei

<sup>276</sup> J. Heemskerk Bzn. 'Staatkundig overzicht', *De Gids*, 22 juli 1848, 246. Vgl. *De Gids*, 22 oktober 1849, 640-641.

vergeleek hij de redenaarstalenten van T.B. Macaulay (1800-1859) met die van zijn landgenoten, waaronder Burke:

Ik heb gepoogd Macaulay als een echt redenaar te doen kennen, die aan de hoogste eischen zijner kunst beantwoordt. Mijn doel was echter geenszins hem als eenig model voor te stellen, waarnaar men zich alleen zou moeten vormen! Hem uitsluitend te willen navolgen zou een dwaasheid zijn. Hij heeft zijn fouten. Hij richt zich misschien te eenzijdig tot het verstand zijner hoorders. Daar is meer gloed in Brougham, ofschoon ook grooter gezwollenheid; [...] meer rijkdom, een te groote rijkdom haast, en geniale, geweldige kracht in den grootsten van alle engelsche redenaars, in Burke, ofschoon zeker niet zoo groote populariteit en bondigheid.<sup>277</sup>

## Besluit

Als een leerling van Groen erkende ook Kuyper de grote invloed die Burke op hem had. Toch is het verschil meer dan gradueel. Groen schreef nog op het einde van zijn leven, toen hem gevraagd werd naar wat biografische aantekeningen over zichzelf ten behoeve van een Conversations-Lexikon over zijn hele leven: 'Dat ik [...] opkwam voor de Christelijk-historische of anti-revolutionaire partij, wier veelzins miskende gevoelens de meeste overeenkomst hebben met die van Burke, van Guizot, van Stahl'.<sup>278</sup> Bij Kuyper is vooral in het begin van zijn politieke loopbaan een grote interesse voor Burke's werk te vinden. In zijn latere geschriften, waaronder zijn *Antirevolutionaire Staatkunde* (1916-1917) zijn de verwijzingen naar Burke zeer gering. Ook werd duidelijk dat Kuypers beroep op Burke maar enkele thema's betrof. Anderzijds was het wel Kuyper die in Nederland het gedachtegoed van Burke de twintigste eeuw indroeg.

Wat betreft de beeldvorming bleef Burke ook in deze periode een conservatief, zij het van antirevolutionaire snit. Aan het beeld van Burke dat Groen had nagelaten en Kuyper had bijgedragen, veranderde in deze periode niets. 'In de antirevolutionaire leer, zoals die door Groen en Kuyper werd ontwikkeld, [hebben we inhoudelijk] zonder twijfel het Nederlandse herstel-Conservatisme voor ons', zo schreef Von der Dunk.<sup>279</sup> Waar in andere Europese landen Burke werd geprezen als voorstander van vrijemarkteconomie, tegen onbeperkt imperialisme en autocratisch overheidsgezag, was daar in Nederland geen sprake van. Dat Burke nu ook betekenis kreeg voor parlementsleden die zich tegen verregaande partijdiscipline gingen keren en voor hen die benadrukten dat afgevaardigden de belangen van de hele natie moesten dienen, deed daaraan niets af; Burke kreeg in Nederland geen liberaal imago.

In de twintigste eeuw zou de waardering voor Burke een omgekeerd beeld laten zien. Gereformeerden als de VU-filosoof Herman Dooyeweerd en de historicus J.C.H. de Pater namen afstand van Burke, omdat hij 'onder de verdenking kwam te staan dat hij in het religieuze slechts

<sup>277</sup> C.P. Tiele, 'Macaulay als redenaar', *Vaderlandsche Letteroefeningen*, 1875, 642.

<sup>278</sup> Groen van Prinsterer aan Kemink & Zoon, 5 oktober 1865, *Briefwisseling*, V, 634-635.

<sup>279</sup> Geciteerd bij: B.J. Spruyt, 'Een omstreden erfenis: Edmund Burke in Nederland', 37.

een utilist was geweest', dus religie vooral belangrijk vond als constitutief element van een samenleving.<sup>280</sup> Zij namen dus afstand van de waardering die hun geestverwante voorgangers Groen en Kuyper voor Burke hadden, hoewel hun kritiek niet alle instemming met Burke te niet deed. Bij conservatief liberalen als Paul Cliteur en Andreas Kinneging zou juist een herwaardering voor Burke gaan ontstaan.<sup>281</sup>

---

<sup>280</sup> B.J. Spruyt, 'Een omstreden erfenis: Edmund Burke in Nederland', 38.

<sup>281</sup> Spruyt, 'Een omstreden erfenis: Edmund Burke in Nederland', 40.

## Conclusie

Is de lijn conservatief-liberaal-neoconservatief, zoals dat in de Europese receptie van Burke was te zien, ook in Nederland van toepassing? De vroegste receptie maakt duidelijk dat de Revolutiegeschriften van Burke ook in Nederland hem inderdaad een conservatief imago hebben gegeven. Waar dat echter in bijvoorbeeld Engeland ook tot instemming met Burke leidde, was daar in Nederland geen sprake van. Degenen die met de revolutionaire beginselen instemden, reageerden even venijnig op Burke's geschriften als hun buitenlandse evenknieën. Buiten Gijsbert Karel van Hogendorp, die een begin maakte met de vertaling van de *Reflections on the Revolution in France*, was er in Nederland geen conservatieve schrijver die zijn instemming met Burke betuigde. Burke's perceptie als conservatief was in Nederland dus vooral negatief gekleurd. Dat veranderde wel enigszins in de decennia na zijn dood. Brede waardering kwam langzamerhand voor zijn inspanningen als staatsman en ongeëvenaard redenaar. Wat dat betreft werd hij in één adem genoemd met Engelse staatsmannen als Pitt, Fox en Sheridan.

Het verschil met de Europese receptie werd duidelijk rond het midden van de negentiende eeuw. In de Europese receptie kwam steeds minder aandacht voor Burke's revolutiegeschriften, en meer aandacht voor zijn liberale ideeën als voorstander van vrijemarkteconomie en commerciële belangen. In Nederland daarentegen bleef de conservatieve perceptie van Burke overeind, al werd dat in bepaalde mate omgebogen in antirevolutionaire richting. De belangrijkste persoon hierin was Guillame Groen van Prinsterer. Hij slaagde erin Burke een reputatie te geven als conservatieve antirevolutionair. Liberalen als Opzoomer, Fruin en Heemskerk wisten Burke niet uit dit door Groen gecreëerde kader te halen. In hun beschuldigingen richting Groen gingen zij in discussie over antirevolutionaire beginselen als *droit divin* en de bijbel als grondslag voor het staatsrecht, waardoor zij Groens claim op Burke juist versterkten.

In de laatste decennia van de negentiende eeuw was het vooral Kuypers die zich, in navolging van zijn leermeester Groen, met Burke bezighield. Minder echter dan bij Groen was Burke in Kuypers leven en werken bepalend. Kuypers maakte gebruik van Burke bij specifieke thema's, en veranderde als dat hem goed uitkwam. Wel bleef Burke onder meer door zijn inspanning de conservatieve reputatie behouden.

In Nederland was de lijn conservatief-liberaal-neoconservatief niet van toepassing. De perceptie van Burke als liberaal heeft in negentiende-eeuws Nederland nooit een grote rol gespeeld. Daarvoor ontbrak het aan liberalen die zich diepgaand in Burke's werk verdiepten en zich met hem identificeerden. Antirevolutionair, liberaal of rooms-katholiek, 'een ieder had vrede met hem', maar het was vooral vrede met een antirevolutionaire Burke.

## Literatuur

### Archieven

Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 049 G.K. van Hogendorp, 1766-1856, nummer toegang 2.21.006.49, inventarisnummer 68  
 NL-HaNA, Hogendorp, van, 2.21.006.49, inventarisnummer 68  
 Archief van Cleef, aanwezig in Museum Meermanno, Den Haag  
 Archief Abraham Kuyper, Vrije Universiteit Amsterdam, Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) Collectienummer 154, inventarisnummer 303-1: Aantekeningen uit werken van Burke, microfiche nrs. 1672 en 1673

### Kranten

*Algemeen Handelsblad*  
*Amsterdamsche Courant*  
*De Nederlander, Nieuwe Utrechtsche Courant*  
*De Tijd, Noord-Hollandsche Courant*  
*Goudasche Courant*  
*Rotterdamsche Courant*

### Tijdschriften

*Algemene konst- en letter-bode*  
*De Gids*  
*Vaderlandsche Letteroefeningen*

Handelingen Tweede Kamer

### Primaire literatuur

*The Works of The Right Honourable Edmund Burke. With a Portrait, and Life of the Author.* 8 volumes, By Thomas M'Lean (London 1823)

The Writings and Speeches of Edmund Burke. Volume III: Party, Parliament, and the American War 1774-1780. Edited by W.M. Elofson and the late John A. Woods (Oxford 1996)

Assen, C.J. van, *Het onwettige der Petitiën aan de Staten-Generaal, of geschied- en regtskundige uitlegging van art. 161 der Grondwet* (Leiden 1829)

Capadose, I., *Edmund Burke. Overzicht van het leven en de schriften van een antirevolutionair staatsman* (Amsterdam 1857)

Cooper, Thomas, *Antwoord op de aantijgingen van den heer Burke, tegen de heeren Cooper en Watt aangevoerd in het Huis der Gemeentens, op den 30 april 1792* (Amsterdam 1793)

Fruin, Dr. R., *Het Antirevolutionaire Staatsregt van Mr. Groen van Prinsterer ontvouwd en beoordeeld* (Amsterdam 1853)

- *De Antirevolutionaire bezwaren van Mr. Groen van Prinsterer tegen onze staat en onze maatschappij overwogen* (Amsterdam 1854)
- *Verspreide Geschriften, deel X. Redevoeringen en opstellen van verschillenden aard. II, en: deel XI. Registers ('s-Gravenhage, 1905)*

- Groen van Prinsterer, *Schriftelijke nalatenschap. Bescheiden. I*, 1821-1842 ('s-Gravenhage, 1990) Bewerkt door J. Zwaan
- *Schriftelijke nalatenschap. Bescheiden. II*, 1842-1876 ('s-Gravenhage, 1991) Bewerkt door J. Zwaan
  - *Schriftelijke nalatenschap. Briefwisseling, VI*, 1869-1876 ('s-Gravenhage, 1992) Bewerkt door J.L. van Essen
  - *Nederlandsche Gedachten*, tweede serie, 6 dln. (Amsterdam, 1869-1876)
  - *Ongeloof en Revolutie* (Leiden 1847)
- Kluit, Adriaan, *De rechten van den mensch in Vrankrijk, geen gewaande rechten in Nederland of Betoog dat die rechten bij het volk van Nederland in volle kracht genoten worden* (Amsterdam 1793)
- Kuyper, Abraham, *Het Modernisme een fata morgana op christelijk gebied* (Amsterdam 1871)
- *Het Calvinisme oorsprong en waarborg onzer constitutioneele vrijheden* (Amsterdam 1874)
  - *Het Calvinisme. Zes Stone-lezingen in october 1898 te Princeton (N.J.) gehouden* (Amsterdam 1898)
  - *Bilderdijk in zijne nationale beteekenis, rede gehouden te Amsterdam op 1 Oct. 1906* (Amsterdam 1906)
  - *Antirevolutionaire Staatkunde, met nadere toelichting op ons Program*, deel I, (Kampen 1916); deel II (Kampen 1917)
  - *An Annotated Bibliography 1857-2010* (Leiden 2011) Bewerkt door Tjitze Kuipers
- Luzac, Elie, *Lettres sur les Dangers de changer la Constitution primitive d'un Gouvernement Public* (Londen/Leiden 1792)
- Luzac, Elie, *Du Droit Naturel, Civil et Politique, en forme d'entrétiens* (Amsterdam 1796/1802).
- Mackintosh, J., *Vindiciae Gallicae of Verdediging van de Fransche Omwenteling en derzelver Bewonderaaren tegens de aanvallen van de Heeren Burke en De Calonne. Naar den derden vermeerderden druk uit het Engelsch vertaald* (Dordrecht 1792)
- Meerman, Johan, *De Burgerlyke Vryheid in haare heilzaame, de Volks-vryheid in haare schadelyke gevolgen voorgesteld, inzonderheid met betrekking tot dit gemeenebest* (Leiden 1793)
- Opzoomer, C.W., *De Staatkunde van Edmund Burke* (Amsterdam 1852)
- Paulus, Pieter, *Verhandeling over de Vrage: in welken zin kunnen de menschen gezegd worden gelyk te zyn? en welke zyn de regten en pligten, die daaruit voortvloeien?* (Haarlem, 1794)
- Thorbecke, J.R., *Over de verandering van het algemeen staten-stelsel van Europa sedert de Fransche omwenteling* (Leiden 1831)
- *Briefwisseling, II*, 1833-1836 ('s-Gravenhage 1979) uitgegeven door G.J. Hooykaas

## Secundaire literatuur

- Aerts, Remieg, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997)

- Bijl, Jelle, *Een Europese antirevolutionair, het Europabeeld van Groen van Prinsterer in tekst en context* (Amsterdam 2011)
- Boogman, J.C., 'Kanttekeningen bij het verschijnsel conservatisme, in het bijzonder in Nederland' in: H.W. von der Dunk & J.C. Boogman, *Van spel en spelers* ('s-Gravenhage 1982) 29-50
- Boon, Rudolf, *Een progressieve conservatief, Edmund Burke als tijdgenoot* (Soesterberg 2004)
- Deursen, A.Th. van, 'Alexander Frederik de Savornin Lohman' in: A.Th. van Deursen, *In gemeenschap met de tijd* (Amsterdam 1997)
- Dijk, A.J. van, *Groen van Prinsterer's Lectures on Unbelief and Revolution* (Ontario 1989)
- Drentje, Jan, *Thorbecke, een filosoof in de politiek* (Amsterdam 2004)
- Eagleton, Terry 'Saving Burke from the Tories', *New Statesman*, vol. 126 (1997) 32-33
- Eijnatten, Joris van, *Hogere sferen, de ideeënwereld van Willem Bilderdijk (1756-1831)* (Hilversum 1998)
- Harinck, George 'Abraham Kuyper als conservatief cultuurdenker', *Radix, multidisciplinair kwartaaltijdschrift over christelijk geloof en wetenschap*, jaargang 29, nr. 1 (2003) 37-50
- Hoeven, Hans van der, *Gijsbert Karel van Hogendorp, Conservatief liberaal?* (dissertatie, Groningen 1976)
- Kalmijn, David, *Abraham Capadose* ('s-Gravenhage 1955)
- Kloek, Joost en Mijnhardt, Wijnand, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001)
- Koch, Jeroen, *Abraham Kuyper, een biografie* (Amsterdam 2006)
- Kossmann, E.F., *De boekhandel te 's-Gravenhage tot het eind van de 18e eeuw: biographisch woordenboek van boekverkoopers, uitgevers, boekdrukkers, boekbinders enz.: met vermelding van hun uitgaven en de veilingen door hen gehouden* ('s-Gravenhage 1937)
- Krul, Wessel, 'Edmund Burke en de oorsprongen van het conservatisme', *Groniek* 164 (juni 2004) 337-348
- Edmund Burke, *Een filosofisch onderzoek naar de oorsprong van onze denkbeelden over het sublieme en het schone*, vertaald, van aantekeningen voorzien en ingeleid door Wessel Krul (Groningen 2004)
  - 'Style and ideology in Edmund Burke's Concept of the Sublime', *Phrasis. Studies in Language and Literature* 46 (2005) afl. 1, 31-41
- Kuijper, Roel, *'Tot een voorbeeld zult gij blijven', Mr. G. Groen van Prinsterer (1801-1876)* (Amsterdam 2001)
- Lock, F.P., *Edmund Burke*, Volume I: 1730-1784 (Oxford 1998)
- *Edmund Burke*, Volume II: 1784-1797 (Oxford 2006)
- Macpherson, C.B., *Burke* (Oxford 1980)



- Madelein, Christophe, *Juichen in den adel der menschlijke natuur, het verhevene in de Nederlanden (1770-1830)* (Gent 2010)
- Manger, J.B. jr., *Thorbecke en de historie* (Utrecht 1986)
- O’Gorman, Frank, *Edmund Burke, his Political Philosophy* (London 2004)
- O’Keeffe, Dennis, *Edmund Burke* (London 2010)
- Pater, J.C.H., ‘Edmund Burke’s strijd tegen de Fransche Revolutie en zijn invloed in Nederland’ in: *Stemmen des Tijds*, 11<sup>e</sup> jaargang, volume II, (1922) 156-196  
 – ‘Burke en Groen van Prinsterer’ in: *Stemmen des Tijds, maandschrift voor Christendom en Cultuur*, 14<sup>e</sup> jaargang (1925) 68-99.
- Paul, Herman en te Velde, Henk, (red.), *Het vaderlandse verleden, Robert Fruin en de Nederlandse geschiedenis* (Amsterdam 2010)
- Raak, Ronald van, *In naam van het volmaakte, conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw, van Gerrit Jan Mulder tot Jan Heemskerk Azn.* (Amsterdam 2001)
- Rosendaal, Joost, *De Nederlandse revolutie; vrijheid, volk en vaderland 1783-1799* (Nijmegen 2005)
- Rosendaal, Joost ed., *Staatsregeling voor het Bataafsche volk 1798. De eerste grondwet van Nederland* (Nijmegen 2005)
- Rullmann, J.C., *Kuyper-bibliografie*, 3 delen (Den Haag 1923-1940)
- Rutjes, Mart, *Door gelijkheid gegrepen. Democratie, burgerschap en staat in Nederland 1795-1801* (Nijmegen 2012)
- Sloos, Louis P. *Voor den dienst der armee. De militaire uitgeverij – boekhandel de gebroeders van Cleef te ’s-Gravenhage en te Amsterdam 1739-1967* (Delft 2001)
- Spruyt, B.J., ‘Een omstreden erfenis: Edmund Burke in Nederland’, inleiding in: Edmund Burke, *Het wezen van het conservatisme, een bloemlezing uit Reflections on the Revolution in France* (Kampen 2002)  
 – ‘Art is man’s nature’, Groen van Prinsterer en Edmund Burke, in: J. de Bruijn & G. Harinck (red.), *Groen van Prinsterer in Europese context* (Hilversum 2004)
- Stakenburg, A.J.T., *Gijsbert Karel van Hogendorp, wegwijzer naar nieuwe tijden* (Rotterdam 1963)
- Suringar, P.H., *Biographische aantekeningen betreffende Mr. Pieter Paulus: eerste gedeelte (1753-1784)* (Leiden 1879)
- Velema, Wyger R.E., *Enlightenment and conservatism in the Dutch Republic. The Political Thought of Elie Luzac (1721-1796)* (Assen 1993)
- Velema, Wyger R.E., *Republicans, essays on Eighteenth-Century Dutch Political Thought* (Leiden 2007)
- Verberne, L.G.J., *Gijsbert Karel’s leerjaren* (Amsterdam 1931)

Vles, E.J., *Pieter Paulus (1753-1796), Patriot en Staatsman* (Amsterdam 2004)

Vliet, Rietje van, *Elie Luzac (1721-1796), boekverkoper van de verlichting* (Nijmegen 2005)

Voorhoeve, H.C., *Het Irvingianisme, eene bijdrage ter beoordeling van het Irvingianisme* (Rotterdam 1867)

Welsh, Jennifer M., *Edmund Burke and International Relations, the Commonwealth of Europe and the Crusade against the French Revolution* (Basingstoke 1995)

Wit, C.H.E., *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland 1780-1848. Kritisch onderzoek van een historisch beeld en herwaardering van een periode* (Heerlen 1965)